

सारांशरूपया टिप्पण्या सहितानां क्रोडपत्राणामेव मुद्रणं
सुयुक्तमवधारितम् । क्रोडपत्रेष्वपि शङ्करतर्कवागीश-हरनारा-
यण-चन्द्रनारायण-कालीशङ्कर-दुलाल-राधामोहनगोस्वामिर-
चितेषु कालीशङ्करकृतानि क्रोडपत्राणि सर्वोत्तमान्यनति-
विस्तीर्णानि विद्वद्भिश्च प्रामाणिकत्वेनावधार्य पठनपाठनयोः
प्रयुज्यमानानीति मया तान्येव मुद्रयितुमारब्धानि ॥

अत्र सङ्गत्यनुमितिप्रकरणमारभ्य बाधप्रकरणान्ताया अनु-
माननादिश्याः प्रत्यक्षानुमानगाधार्याः प्रत्यक्षानुमानमाधुर्याश्च
तथा व्युत्पत्तिवाद-शक्तिवाद-मुक्तिवाद-शब्दशक्तिप्रकाशिका-
कुसुमाञ्जलिग्रन्थानामपि यथोपलब्धानि क्रोडपत्राणि क्रमशो
मुद्रितानि भविष्यन्ति । तत्रैकैकप्रकरणस्य द्वित्राणि पञ्चषाणि
वा आदर्शपुस्तकानि सम्पादितानि तेषां संवादेन मुद्रणं भवती-
त्यादि सर्वमुपसंहारे मया विशिष्य वर्णनीयम् ॥

नैयायिकप्रवरः श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशश्च वङ्गदेश-
मण्डलाकामण्डलान्तर्गत(१)वज्रयोगिनीग्रामे पञ्चानद्या उत्तरे तीरे
जन्तः(२) १७९१ ईशवीयवर्षे वाराणस्यां राजकीयसंस्कृतविद्या-
मन्दिरे प्रथमन्यायाध्यापकपदमलङ्कृतां श्रीचन्द्रनारायणन्या-
यपञ्चाननानां गृहे पाककर्ता आसीत् स च पाकं कुर्व-
न्नाध्यापनं विनैव गुरोरध्यापनं शृण्वन्नेव कतिपयैर्वर्षैरनेकान
न्यायग्रन्थान् समभ्यस्तवान् । अनन्तरं कदाचिदस्याभ्यासपाटवे
मेधावित्त्वे च श्रीचन्द्रनारायणन्यायपञ्चाननैर्विज्ञातेऽयमध्ययन-
रीत्याध्यापितः समादिष्टश्च न्यायाध्यापनार्थं स्वदेशगमनाय गु-

(१) इदानीन्तनराजकीयप्रबन्धेन फरीदपुर(जिला)महामण्ड-
लान्तर्गतविक्रमपुर (परगना) मण्डलान्तर्गत इति बाध्यम् ॥

(२) इदानीं कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशानां प्रपौत्रः श्रीमन्मथ-
नाथशर्मा वाराणस्यां तिष्ठन् शास्त्रमभ्यसन् स्वयमेवेत्यं वदति ॥

रुभिरिति तत्राध्यापयन् क्रोडपत्राणि रचयांचकार । अत एव
सर्वाणि कालीशङ्करकृतानि क्रोडपत्राणि चन्द्रनारायणन्यायप-
ञ्चाननकृतक्रोडपत्राणां विस्तृतिरूपाण्येवेति वदन्ति वृद्धाः ॥

वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां चन्द्रनारायणन्या-
यपञ्चाननानामनन्तरमस्य कनिष्ठः पुत्रः कृष्णचरणतर्कालङ्कारो
ऽध्यापयति स्म । तदनन्तरं तत्पदे स्थितः कालीप्रसाद-
शिरोमणिरध्यापयत् यश्च १८८० ईसवीयवर्षे पञ्चत्वं यतः ॥

अपि च तच्चचिन्तामणेरुपमानखण्डस्य व्याख्यानं का-
लीशङ्करेण १७१५ शाकाब्दे लिखितमस्मान्निकटे वर्तते ॥

अन्यथास्य क्रोडपत्रसंग्रहस्य द्वितीयशोधको वङ्गदेशस्थ-
फरीदपुरमण्डलान्तर्गतधानुकाग्रामवास्तव्यो न्यायाचार्योपाधि-
कश्रीवामाचरणभट्टाचार्यश्च चन्द्रनारायणन्यायपञ्चाननानां गो-
त्रजभ्रातृणां श्रीभैरवचन्द्रभट्टाचार्याणां प्रपौत्र एवेति । सर्वमिदं
कालीशङ्करसिद्धान्तवागीशानां पूर्वोक्तमेव स्थितिं द्रव्यतीति ॥

अस्य क्रोडपत्रसंग्रहस्य शोधनकार्ये महामहोपाध्यायश्री
कैलासचन्द्रभट्टाचार्यशिरोमणिभिरस्मद्गुरुवरैः सम्यगनुकम्पि-
तोऽस्मि विषमस्थलव्याख्यानादिभिः ॥

एतेषां क्रोडपत्राणां दुरधिगमत्वात् मुद्राप्रमादात् दृष्टिदो-
षाद्वा जाता अशुद्धयो विद्वद्भिः सन्तव्याः शुद्धिपत्ते समावेशाय
मह्यं प्रदर्शनीयाश्च । अत्राल्पे ऽपि विदुषामादरे निजपरिश्रमं
सकलं सफलं मन्ये एतेन व्यापारेण च प्रसीदतु विद्यापतिः
श्रीपतिरिति शम् ॥

गवर्नमेण्टसंस्कृतकालेज

पुस्तकालय

बनारस

३१ मार्च १९०५

विन्ध्येश्वरीप्रसादशर्मा द्विवेदी

ॐ नमः परमात्मने ।

क्रोडपत्रसंग्रहः ।

तत्र

अनुमानखण्डजागदीश्याः

कालीशङ्करविरचितानि क्रोडपत्राणि ।

नमाम्यान्वीक्षिकीं विद्यामक्षपादमहर्षये ।
जगद्दुःखार्णवे मममुद्धर्तुं यः प्रणीतवान् ॥

सङ्गत्यनुमितिप्रकरणम् ।

यद्यपि परमात्मने नम इत्यसङ्गतं सुखादिसमवायिकारणताव-
च्छेदकतया सिद्धस्यात्मत्वस्य परमेश्वरवृत्तित्वे मानाभावात् । तथा-
पि आत्मपदं कृपावदर्थकमिति जगदीशः । अत्रेदं बोध्यम् । गुणत्वं न
जातिः लौकिकप्रत्यक्षविषयमात्रवृत्तित्वाभावादिति गुणग्रन्थः ।
आत्मत्वे व्यभिचारः लौकिकप्रत्यक्षाविषये परमात्मनि आत्मत्वस्य
वृत्तेस्तादृशहेतोर्व्यभिचारवारणाय हेतोश्चक्षुर्ग्राह्यत्वे सतीति विशे-
षणं दत्तं दीधितिः कृता । तादृशग्रन्थो विरुद्धः परमेश्वरस्यात्मत्वा-
भावात् व्यभिचाराप्रसक्तेः । अत्र केचित् एतदस्वरसेनैव गुण-
ग्रन्थे आत्मत्वादौ व्यभिचारो दर्शितः तत्र आदिपदग्राह्यमनस्त्वस्य
लाभादिति वदन्ति । परे तु कृपावदर्थकमित्यनेन अस्वरसो ज-
गदीशेन कथितः ॥ १ ॥

अथ सकलमेव प्रत्यक्षफलमुपजीवत्यदृष्टजननीं समयमतकर्त-
व्यत्वादिपरिच्छेदिकामनुमितिमिति दीधितिग्रन्थो न सङ्गच्छते यत्र
प्रत्येकं मानसात्मकमेव शक्तिघटकपदार्थज्ञानं तन्मूलकमदृष्टं मन्यते
तत्रानुमानापेक्षाभावात् इत्यर्थिका जागदीशी । इयन्तु न सङ्गच्छते ज-

न्यमात्रं प्रति अहृष्टस्य हेतुत्वमिति मानसात्मकशक्तिज्ञानजनका अनुमानस्य परस्परया अपेक्षायाः सत्त्वात् अन्यथा उत्तरग्रन्थे अन्तर्तोऽहृष्टजन-
कानुमानमेवापेक्षते निखिलमेवोपमानमिति दीधितिग्रन्थेन विरोधा-
पत्तरिति चेत् । न । एतदस्वरसेनैव किञ्चेत्याद्युक्तत्वात् किं वा अन्त-
तोऽहृष्टजनकेत्यादिग्रन्थेऽपि दोषोऽस्त्येवेति ॥ २ ॥

यत् प्रमाणं यत्प्रमाणोपजीवकं तत् तदनन्तरनिरूप्यमिति नि-
यमः । अत्र चक्षुरादावनुमानोपजीवकेऽनुमानान्तरमनि-
रूपिते व्यभिचारः इत्यहृष्टाद्वारकमुपजीवकत्वमेव अनन्तर-
निरूप्यत्वव्याप्यमिति दीधितिकृता उक्तम् । अत्र चक्षुर्वर्णणादि-
जन्यचरमचक्षुषि अहृष्टाद्वारकानुमानोपजीवके व्यभिचारः तत्र ज-
न्यत्वरूपोपजीवकत्वनिवेशेऽहृष्टाद्वारकत्ववैयर्थ्यमित्युक्तं जगदी-
शेन । अत्र केचित् वदन्ति अहृष्टाद्वारकोपजीवकत्वं स्वजनकाहृष्ट-
जनकानिरूपितोपजीवकत्वम् । एवं च उपादानप्रत्यक्षविधया ईश्वर-
ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानात्मकानुमानस्योपजीवके चक्षुषि अनुमानान-
न्तरमनिरूपिते व्यभिचारवारणाय अहृष्टाद्वारकत्वसार्थक्यम् । ईश्व-
रज्ञानस्य चक्षुर्जनकाहृष्टजनकतया तन्निरूपितजन्यतावाच्यमुपि
सत्त्वादिति । अत्र जगदीयस्याशयः एवं सति अनुमानेऽपि प्रत्य-
क्षस्याहृष्टाद्वारकोपजीवकत्वसम्भवः चक्षुरादेरपि स्वजनकाहृष्टजन-
कत्वात् जन्यमात्रं प्रति कालविधया अहृष्टस्य हेतुत्वात् । न च प्रत्य-
क्षरूपप्रत्यक्षप्रमाणस्य नित्यत्वेन कालत्वाभावात् नाहृष्टं प्रति हेतुत्व-
तादृशप्रत्यक्षनिरूपितैकजन्यताया एवानुमाने सम्भव इति वाच्यम् ।
मनसो जन्यत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन (१) हेतुत्वात् एवं च अहृष्टनिष्ठ-
साधारणजन्यतावारणाय जन्यत्वानवच्छिन्नत्वं देयम् । तथा च क-
थमीश्वरज्ञानमादाय अहृष्टाद्वारकत्वसार्थक्यमिति जन्यत्वावच्छि-
न्नकार्यतानिरूपितकारणतावारणाय जन्यत्वानवच्छिन्नत्वं प्रक्षि-
प्याहृष्टाद्वारकत्वसार्थक्यं क्रियत इति चेत् । गौरवमेवेति ॥ ३ ॥

आनन्तर्येति । यदभिधानानन्तरं यदभिधानप्रयोजिका या जि-
ज्ञासा तज्जनकीभूतज्ञानविषयः तस्य सङ्गतिरित्यर्थः । जिज्ञासाज-
नकज्ञानविषयत्वमात्रस्य घटादावतिप्रसक्तत्वेन प्रयोजकान्तं दिशे-
षणमिति जगदीशः । अथ घटादौ सङ्गतित्वमिष्टमेव अन्यथा कुत्र-
चिदपि सङ्गतित्वानुपपत्तेः सङ्गतित्वे सति उपोद्घातादिपञ्चक-

भिन्नस्य प्रसङ्गरूपत्वादिति चेत् । न । घटादौ प्रत्यक्षादिनिरूपितसङ्गतित्ववारकत्वात् प्रयोजकान्तोपादानस्य । अथ तथापि प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं कस्यचित् घटवत् किमिति जिज्ञासया घटवन्निरूपितं तादृशनिरूपणप्रयोजकजिज्ञासामादाय घटादौ प्रत्यक्षनिरूपितसङ्गतित्वापत्तिः प्रयोजकान्तमुपादायापि न शक्यते वारयितुमित्यादिकं भट्टाचार्यटीप्पण्यामालोकनीयम् । जागदीश्यास्तु प्रयोजकान्तव्यावृत्तिः प्रत्यक्षकार्याभिधाने इतिव्याप्तिवारणम् । तत्र वक्ष्यमाणयद्धर्मविशिष्टविषयकज्ञानधर्मिताकेत्यादिनिष्कृष्टकल्पेनैव वारणसम्भवात् विफलमेवेति चेत् । न । वक्ष्यमाणनिष्कृष्टार्थघटकीभूतजिज्ञासालाभायैव तदुपादानस्य सफलत्वात् । अथ तथापि जिज्ञासापदवैयर्थ्यमिति चेत् । न । जिज्ञासापदसार्थक्यस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४ ॥

ननु जिज्ञासाप्रयोजकत्वमुपेक्ष्य तज्जनकत्वानुसरणं सुखादावतिव्याप्तिवारणार्थम् तथापि फलेच्छामादाय सुखादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानपदमित्यर्थकजागदीशी । अथात्र वक्ष्यमाणार्थपदार्थत्वाभावेन अतिव्याप्तिवारणसम्भवात् प्रकृतस्थले प्रत्यक्षज्ञानजन्यानुमानविशेष्यकसुखप्रकारकयथार्थस्मृतिप्रकारतापन्नत्वरूपार्थपदार्थत्वाभावात् ज्ञानपदं व्यर्थम् । अत एव पूर्वोक्तजिज्ञासाप्रयोजकत्वमुपेक्ष्य जनकत्वविशेषणमपि व्यर्थमिति चेत् । न । प्रत्यक्षजन्यानुमानविशेष्यकयथार्थस्मृतिजातीयसामानाधिकरण्यकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतापन्नत्वसत्त्वेन तयोः तद्वारकत्वेन सार्थक्यात् न च प्रत्यक्षज्ञानस्य सुखप्रकारकस्मृतिजनकत्वाभावात् तथापि तयोर्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । सम्बन्धिज्ञानविधया तस्यापि जनकत्वात् अन्यथा अग्रे प्रदर्शनीयदण्डकार्यत्वं चक्रनिरूपिता सङ्गतिरित्यप्यसङ्गतास्यात् । अत एव तादृशविषयो यो धर्मः तन्निष्ठः तस्य सङ्गतिरित्यर्थस्यावश्यकत्वेन तदुपपत्तौ ज्ञानपदं जनकत्वविशेषणं च व्यर्थं सुखादेरनुमाननिष्ठत्वाभावादिति परास्तम् । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कालिकेन वा तन्निष्ठत्वात् । न च तत्रेति व्यर्थमिति वाच्यम् । प्रत्यक्षकार्यत्वे घटादिनिष्ठसङ्गतित्ववारणाय तन्निवेशात् । न च तस्येति व्यर्थम् । प्रत्यक्षकार्यत्वस्य घटस्य सङ्गतित्ववारकत्वात् । न च तस्यार्थपदं व्यर्थम् । गगणादौ दण्डकार्यत्वस्य सङ्गतित्वापत्तिवारणाय न चेष्टापत्तिः अनुभवविरोधात् ॥ ५ ॥

अथ तज्ज्ञानजन्ये तज्ज्ञाननिष्ठजनकतानिरूपितजन्यत्वाश्रये इत्यर्थे परित्यज्य ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वाश्रये इत्यर्थो विवक्षणीयः । तथा च यथार्थपदं पूर्वोक्तं ज्ञानपदं च व्यर्थं सम्बन्धिज्ञानविधया जनकत्वेऽपि ताद्रूप्येण जन्यत्वासम्भवादिति चेत् । न । प्रत्यक्षकार्यत्वादौ सङ्गतित्वाभावात् प्रत्यक्षज्ञानत्वेन तादृशस्मृतिं प्रति हेतुत्वासम्भवात् कथञ्चित् सम्भवेऽपि यथा सन्निवेशे वैयर्थ्यासम्भवाच्च । अथ उद्धोऽधकस्य स्मृतिं प्रति केन रूपेण हेतुता । अत्र केचित् तत्तत्पदार्थविषयकसम्बन्धिज्ञानस्य तत्तत्पदार्थविषयकसम्बन्धिज्ञानत्वेन तत्तत्पदार्थविषयकस्मृतिं प्रति अनुगतरूपेण हेतुता इति वदन्ति । तदसमीचीनतया प्रतिभाति तत्तत्पदार्थसम्बन्धाविषयकान्यपदार्थसम्बन्धविषयकज्ञानस्यापि तत्तत्पदार्थस्मारकत्वात् । परे तु तत्तत्पदार्थसम्बन्धविषयकस्यान्यपदार्थविषयकस्यापि ज्ञानस्य अनियतोद्धोऽधकत्वात् । तत्राननुगततत्तद्यक्तित्वादिना हेतुत्वं कल्पनीयम् । तदसत् तत्तत्पदार्थसम्बन्धिज्ञानसत्त्वेऽसत्यां विरोधिसामग्र्यां ज्ञानसामान्यसामग्रीसत्त्वे नियमतस्तत्तत्पदार्थस्मरणोपगमात् तादृशज्ञानस्यानुगतरूपेण हेतुता कल्प्यते लाघवात् न तु तत्तद्यक्तित्वेन अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् न च हेतुताद्वयकल्पने व्यभिचारभिया सर्वत्र तत्तद्यक्तित्वेन हेतुत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम् । अनन्तकार्यकारणभावकल्पनापेक्षया कार्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन कारणवैशिष्ट्यं निवेस्यानुगतरूपेण तादृशसम्बन्धिज्ञानानामेव कारणताकल्पनात् । एवं यादृशधर्मप्रकारकज्ञानसत्त्वेऽसत्यां विरोधिसामग्र्यां यस्य पुंसो नियमतो यादृशपदार्थस्मरणं तत्पुरुषीयतादृशपदार्थस्मरणे तादृशधर्मप्रकारकज्ञानस्यानुगतरूपेण हेतुता कल्प्यते न तु तत्तद्यक्तित्वेन गौरवादिति दिक् ॥ ६ ॥

अथैकज्ञानविषयतासम्बन्धेन यथार्थस्मृतिप्रकारतापन्नत्वमादाय तद्दोषतादवस्थमिति वाच्यम् । तस्य सम्बन्धत्वे मानाभावात् । अत एव गगनादिरित्युक्तम् कालिकसम्बन्धेन जन्यादावापत्त्यसम्भवात् । न च कालिकसम्बन्धेन प्रत्यक्षकार्यत्वं अनुमितिनिष्ठा सङ्गतिः इति वाच्यम् । तादृशस्मृतिप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन तत्तत्पदार्थसङ्गतिरित्यस्य विवक्षितत्वात् । यत्र कालिकसम्बन्धः प्रकटितः तदा तस्य तादृशसम्बन्धेन सङ्गतित्वमिष्टमेवेति

अथैवं सति यथार्थपदं व्यर्थम् तादृशप्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन गगननिष्ठत्वाभावादिति चेत् । न । प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन तस्य तत्र सङ्गतिरित्यर्थलाभाय यथार्थपदोपादानात् ॥ ८ ॥

यद्यपीत्यादिकल्पे ज्ञानत्वादावतिव्याप्तिवारणार्थं यद्धर्मविशिष्टविषयकज्ञानधर्मिकेष्टसाधनताज्ञानत्वेन जिज्ञासायां जनकत्वमित्यादिलिखितमेवं यत्र को घटः किं च द्रव्यमिति ग्रन्थो ऽवतारितः तत्र बहवः पूर्वपक्षयन्ति तथाहि यद्यपीत्यादिशङ्काया असङ्गतिः यथार्थत्वाभावेनातिव्याप्त्यभावसम्भवात् । यदि च प्रत्यक्षज्ञानजन्यानुमानविशेष्यकयथार्थस्मृतिनिरूपितसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारतामादाय यथार्थत्वसम्भवः तदा सङ्गतिरिति प्रमेवेति । अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकस्मृतिविषयत्वे सति उपोद्घातादिपञ्चकभिन्नस्य प्रसङ्गत्वात् । यद्धर्मविशिष्टेत्यादिनिष्कृष्टकल्पे पूर्वोक्तदण्डकार्यत्वं चक्रस्य सङ्गतिः स्यादिष्टापत्तिकरणायोग इति ध्येयम् ॥ ९ ॥

यन्निरूपणानन्तरं यदभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयो ऽर्थस्तस्य सङ्गतिः न च को घटः किं च द्रव्यमिति जिज्ञासानन्तरं नीलघटो निरूपितः तत्र नीलघटत्वमिव द्रव्यत्वमपि सङ्गतिः स्यादिति वाच्यम् । यद्रूपेण तादृशजिज्ञासाप्रयोजकत्वं तद्रूपावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च यद्धर्मविशिष्टविषयकज्ञानेच्छात्वेनानन्तराभिधानप्रयोजकत्वमित्येव सम्यक् ज्ञानविषयत्वादिप्रवेशो व्यर्थ इति तस्य तक्षणान्तरत्वात् । अत एवानन्तराभिधेयवृत्तित्वे सति तज्ज्ञानजन्यस्मृतिप्रकारतापन्नत्वमिति परास्तम् । एतन्न समीचीनम् । अत एवेत्यादिकल्पे को घटः किं च द्रव्यमिति समूहालम्बनजिज्ञासया नीलघटो निरूपितः तत्र द्रव्यत्वेऽतिप्रसङ्गवारणसम्भवात् । न च तत्र पूर्ववद्वारणमिति वाच्यम् । तथा सत्येतत्कल्पस्य यथार्थघटितत्वेन पूर्वकल्पापेक्षया वैलक्षण्येन शङ्कनीयत्वेऽपि गुरुत्वेन शङ्कानास्पदत्वापत्तेः आनन्तर्यघटितत्वात् । यदि च भ्रमसामान्यभिन्नरूपयथार्थशरीरे ऽनन्तभ्रमस्य निवेशात् इदं घट इत्युच्यते तदा तादृशशङ्का सम्भवतीति वाच्यम् ॥ १० ॥

एत एव तदनन्तरं तदभिधेयवृत्तित्वे सति तद्विशेष्यकस्मृतिप्रयोगो धर्मः तन्निरूपिता तन्निष्ठा सङ्गतिरित्यादिकं समाहिणीशः । स न सन्दर्भशुद्धः । एतत्कल्पे यदि तदनन्तरा-

भिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविषयत्वदलं नास्ति तद्वा को घटः किं च द्रव्यमितिसमूहालम्बनजिज्ञासानन्तरं यत्र घटो निरूपितः तत्र द्रव्यत्वादेरपि सङ्गतिरपत्तिः यदि तदलमपि वर्तते तद्वा एतत्कल्पस्य शङ्कास्पदत्वमपि नास्ति । न चैतत्कल्पे यथार्थपदमेव नास्तीत्येव विशेष इति वाच्यम् । यथार्थत्वापेक्षया तदनन्तरं तदभिधेयवृत्तित्वे सति इत्यस्य लघुत्वाभावेन शङ्कानास्पदत्वात् । यदि च अत एवेत्यस्य को घटः किं च द्रव्यमित्युक्तदोषादेवेत्यर्थकत्वमुच्यते तदा यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावादित्यनन्तरं एतेन परास्तिमितिनियमस्य सन्दर्भविरोध इति ॥ ११ ॥

स्वमते स्मृतिं प्रति ज्ञानत्वेन तत्प्रकारकतद्विशेष्यकसंस्कारं प्रति तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वं निश्चित्यातिव्याप्तिं निराकृत्य अन्येषां यन्मतं निश्चयत्वघटकदलद्वयस्य विशेष्यविशेषणभावेन विनिगमनाविरहेण गुरुतरकार्यकारणद्वयप्रसङ्गेण गौरवमतस्तत्प्रकारकतद्विशेष्यकसंस्कारे तादृशज्ञानत्वेन कारणत्वं तद्विशेष्यकतदभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं तन्निष्ठप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताशालिज्ञानत्वरूपनिश्चयत्वेन कारणत्वे निश्चयत्वघटकदलद्वयस्यैवाभावात् इत्युक्ता निराकृत्य एतेनेत्यादिना यत् केषांश्चिन्मतं वह्निव्याप्यवत्तास्मृतिं प्रति व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन कारणत्वं वह्निव्याप्याभावस्मृतिं प्रति वह्निव्याप्याप्रकारकवह्निव्याप्याभावप्रकारकज्ञानत्वेन कारणत्वं न तु वह्निव्याप्यवत्तास्मृतिं प्रति वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन व्याप्यवत्त्वस्मृतिकारणतावच्छेदककोटौ वह्निव्याप्याभावाप्रकारकत्वापेक्षया वह्निव्याप्याभावप्रकारकस्मृतिकारणतावच्छेदककोटौ व्याप्याप्रकारकत्वनिवेशे लाघवम् । अत एव संशयाकारकस्मृतिवारणमिति । तदपि न प्रागुक्तदिशा निश्चयत्वघटकदलद्वयाघटितत्वात् पर्वतो वह्निव्याप्याभाववान्नवेति संशयादपि तादृशसंशयाकारकस्मृत्यापत्तिभयेन व्याप्याभाववत्तास्मृतिं प्रति व्याप्याभावाभावाप्रकारकत्वघटितेन व्याप्याभाववत्ताज्ञानत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वेन परं गौरवान्नैति हेतुद्वयमुपन्यस्य दूषितं जगदीशेन । अत्रेयमनुपपत्तिः । व्याप्याभाववान्न वेति स्मृत्यव्याप्याभावाभावप्रकारकस्मृतिकारणीभूतव्याप्याभावाप्रकारकव्याप्याभावाभावप्रकारकज्ञानविरहेण तादृशापत्तेरभावात् कुतो व्याप्याभावप्रकारकस्मृतिकारणतावच्छेदककोटौ व्याप्याभावाभावप्रकारक

वैशः । अत्र समाधानम् । यत्रादौ पर्वतो वह्निव्याप्याभाववान्न वेति संशयः ततः पर्वतो वह्निव्याप्याभावाभाववान्न वेति संशयान्तरं तत्र वह्निव्याप्याभाववान्न वेति संशयाकारकस्मृतित्वापत्तिः । यत्रोभयप्रकारकस्मृतेः कारणत्वात् अतस्तद्वारणाय वह्निव्याप्याभावप्रकारकस्मृतिकारणतावच्छेदककोटौ वह्निव्याप्याभावाभावप्रकारकत्वनिवेशनमावश्यकं युक्तमिति । यद्वा पर्वतो वह्निव्याप्याभाववान्न वेति संशयान्तरं पर्वतो वह्निव्याप्याभाववान्न वेति संशयाकारकस्मृतित्वापत्तिरतस्तादृशस्मृतिकारणतावच्छेदककोटौ वह्निव्याप्याभावाभावप्रकारकत्वनिवेश इति ॥ १२ ॥

अत्र च घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ न घटत्वादिनिश्चयत्वेन हेतुत्वं किं तु घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन निश्चयत्वेन हेतुत्वे ऽयं घटो न वेति संशयान्तरं तादृशबुद्ध्युत्पत्त्यादेन तत्र व्यभिचारात् किं तु यत्र विशेषणतावच्छेदकांशे धर्मितावच्छेदकतया किंचित् भासते तत्रैव प्रत्यक्षप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वं यथा नीलघटवदित्यादौ घटत्वविशिष्टविशेष्यकनीलत्वनिश्चयत्वेनेत्यावेदयितुमुक्तं तत्तद्वितीति-
तद्वैशः । अयं घटो न वेति ज्ञानस्य घटभेदकोटिकसंशयत्वे घटत्वप्रकारकनिश्चयसत्त्वात् न व्यभिचारः घटत्वाभावकोटिक-
संशयत्वे च घटत्वाभावकोट्यंशे प्रतियोगितासम्बन्धेन घटत्वस्या-
प्रकारत्वेन घटत्वस्य निश्चयसत्त्वात् विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमात्रे
निश्चयत्वेन हेतुत्वे ऽपि घटवदितिनिश्चये न व्यभिचार इति चेत् । न ।
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणधर्मिकनिश्चयस्यैव कारणत्वेन
तदसत्त्वात् अन्यथा वह्निव्याप्यो धूम आलोकश्चेति ज्ञानोत्तरं वह्नि-
व्याप्यालोकवान् पर्वत इति ज्ञानं स्यात् किं च समवायेन घटत्ववि-
शिष्टवैशिष्ट्यस्य भूतले भानात् तादृशबोधे घटधर्मिकस्य स-
मवायेन घटत्वप्रकारकनिश्चयस्य कारणत्वेन उक्तस्थले तदभावा-
देव व्यभिचारात् । नन्वेवं तथापि घटत्वत्वावच्छिन्नाभावकोटौ घट-
त्वत्वं घटेतरावृत्तित्वे सति सकलघटवृत्तित्वं एवं च तत्र समवायेन
घटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यस्य भूतले भाने ऽपि घटेतरावृत्तित्वसमाना-
धिकरणसकलघटवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावकोटौ घटेतर इत्यंशस्यापि
घटधर्मिकघटत्वप्रकारकनिश्चयत्वावश्यकत्वात् तदंश एव घटत्व-
निश्चय इत्यतो न व्यभिचार इति चेत् । न । अयमित्यनेन अन्यघटस्य
धर्मित्वेन निर्देशात् घटेतर इत्यादौ घटे घटत्वनिश्चये ऽपि इदन्त्वा-

वच्छिन्ने निश्चयाभावात् तथा च घटत्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तादृ-
शघटधर्मिकघटत्वप्रकारकनिश्चयस्यैव कारणत्वेन व्यभिचार एव
अत्र संशयादपि घटवदिति ज्ञानोत्पत्तेः । इत्थं च अन्तरा कथमर्हिता-
वच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे एव तादृशनिश्चयत्वेन कारणत्वं
न तु सर्वत्र इत्येतदर्थं तत्तदित्युक्तमिति । न च सामान्यकथनया नि-
रिवलघटभाने बाधकाभावात् कथं व्यभिचार इति वाच्यम् । ताव-
तापि अयं घटवान्न वेति संशयोत्तरं घटवत्त्वानितिनिश्चये व्यभिचारा-
दिति ध्येयम् ॥ १३ ॥

अथ दण्डो रक्तो न वेति संशयोत्तरं रक्तदण्डं सत्यमिति अ-
नुव्यवसाये व्यभिचार इति चेत् । न । तादृशानुव्यवसायस्य रक्त-
त्वसंशयविषयकत्वविरहात् रक्तदण्डसंशयानुव्यवसायस्य तथा-
कारात् न च तथापि रक्तो दण्डो न वेति संशयात् रक्तदण्डस्यात्र वा
पुरुष इति ज्ञाने व्यभिचार इति वाच्यम् तादृशसंशयोत्तरं तादृश-
ज्ञानानभ्युपगमात् अभ्युपगमे तु विशेष्ये विशेषणमिति न्यायस्य तत्-
स्वीकारात् । (१) अथाभावबुद्धौ प्रतियोग्यंशे उपलक्षणतया सात्ता-
नभ्युपगमात् कथं रक्तदण्डाभावकोट्यंशे रक्तत्वस्य विशिष्टवैशिष्ट्य-
मर्यादा परित्याज्या इति चेत् । न । तत्रापि रक्तत्वस्य प्रतियोगि-
तावच्छेदकत्वभानं भवत्येव न तूपलक्षणतया भानं परं तु जगत्-
शमते विशेषणतावच्छेदकताख्यविषयताविशेषानङ्गीकारात् विशेष-
णमपि विशेषणमिति रीत्या प्रकारतायास्तत्र स्वीकारात् । यदि च अ-
भावप्रत्ययो हि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादां नातिशेते इति नियमस्य
तादृशविशेषणतावच्छेदकताख्यविषयताशून्यो न भवतीत्येवार्थ इति
मन्येत तदा अनुपपत्तिरस्त्येवेति ॥ १४ ॥

अथ वह्निव्याप्यवत्पर्वत इति स्मरणे ऽतिव्याप्तिः तत्र निश्च-
यत्वेन हेतुत्वात् यत्तु व्याप्यवत्त्वज्ञानत्वेन व्याप्यस्मृतिहेतुत्वं व्या-
प्याभावनिश्चयत्वेन व्याप्याभावस्मृतिहेतुत्वं तावतैव संशयाका-
रस्मृतेर्वारणं भवतीति व्याप्यस्मृतौ नातिव्याप्तिः व्याप्यनिश्चयत्वस्य
व्याप्याभावाप्रकारकत्वघटिततया व्याप्याप्रकारकत्वघटितव्याप्या-
भावनिश्चयत्वस्य लघुनः तस्यैव निवेशादिति । तन्न । व्याप्याभाव-
वान्न वेतिसंशयकाले तादृशसंशयाकारस्मृतेर्वारणाय व्याप्याभावा-
भावाप्रकारकत्वस्य व्याप्याभावनिश्चये निवेशनीयतया विपरीत-

गौरवात् इत्यर्थकजागदीशी । अत्रेदं बोध्यम् । व्याप्याभाववान्न वेति
संशयाकारस्मृतेर्नापत्तिसम्भवः तत्र व्याप्याभावाभावस्मृतिकार-
णीभूतस्य व्याप्याभावाप्रकारकत्वघटितव्याप्याभावाभावाभिनिश्चय-
स्यासत्त्वात् किं तु व्याप्यवान्न वेतिसंशयोत्तरं व्याप्यनिश्चयात्मकस्म-
रणापत्तिसम्भवेन व्याप्यस्मरणे व्याप्याभावाप्रकारकत्वघटितनि-
श्चयत्वेन हेतुताया वक्तव्यत्वेन उक्तगौरवाभिधानादिति ॥ १५ ॥

इति सङ्कल्यनुमितिजागदीशीकोटपत्रम् ।

अथ पञ्चलक्षणीजागदीश्याः

कालीशङ्करविरचितं क्रोडपत्रम् ।

अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्घेताविति शिरोमणिः । कपिसंयोगी गगनादित्यादावव्याप्तिविरहाद्वृत्तिमङ्घेतावव्याप्यर्थं सत्पदम् । अथैवमपि कपिसंयोगाभाववान् गुणत्वादित्यादावव्याप्तिर्न सम्भवतीति कथम् अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्घेतुत्वावच्छेदेनाव्याप्तिरुक्ता । न चाव्याप्यवृत्ति साध्यं यत्रेति व्युत्पत्त्या तत्र सन् वर्तमानो यो हेतुस्तत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति अव्याप्यवृत्तिसाध्यके हेतुरिति समासेनैव गगनहेतुनिराकरणे सत्पदवैयर्थ्यापत्तेः अपि च संयोगाभावसाध्यकद्रव्यत्वहेतावव्याप्तिसम्भवे द्वितीयलक्षणेऽपि तद्वारणायोगात् । तस्मात् केवलान्वयिभिन्नाव्याप्यवृत्तिसाध्यकसङ्घेतुत्वावच्छेदेनाव्याप्तिवारणाय द्वितीयलक्षणमिति युक्तमुत्पश्यामः ॥ १ ॥

साध्यवद्भिन्नश्चासौ साध्याभाववांश्चेति कर्मधारये साध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेः अतः सप्तमीसमासः कृतः । न च तत्रापि साध्यवद्भिन्नेऽभाव इत्यास्तां किं साध्यपदेन अधिकरणभेदेनाभावभिन्नत्वमतेनैवैतल्लक्षणकरणात् गगनाभावादिकमादायाव्याप्तिविरहादिति वाच्यम् । स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने वर्तते यः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवद्भूतभावस्तद्वति हेतोर्वृत्तितयाऽव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितालाभाय साध्यपदमिति जगदीशः । अत्रेयमाशङ्का । एवं सति स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभाववानिति कर्मधारयः कथं परित्यक्त इति विभावीयम् । अत्र केचित् । सप्तमीसमासपक्षे स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यवद्भिन्ने यः साध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तद्वद्वृत्तित्वमेव वा-

क्यम् । अन्यथा साध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा-
वमात्रनिवेशे घटभिन्नस्य तादात्म्येन साध्यत्वे पटत्वादिहेतौ द्रव्यत्वा-
त्मकं द्रव्यभिन्नभेदमादायाव्याप्यापत्तरभावाभावस्यातिरिक्तत्वे ऽपि
तद्भिन्नभेदस्य तत्स्वरूपत्वोपगमात् कर्मधारयपक्षे तु साध्यताव-
च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशवैयर्थ्यमिति ध्येयम् ॥

केचित्तु कर्मधारयपक्षे ऽभावत्वेनाभावप्रवेशवैयर्थ्यम् सा-
ध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमात्रेणाभावनिवेशस्यैव
सम्यक्तात् । सप्तमीसमासपक्षे तु तदनिवेशे एकधर्मावच्छिन्ना-
धिकरणत्वस्यैक्यमते साध्यवद्भिन्नवृत्तिसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
वच्छिन्नद्रव्यत्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणत्वमादाय बहिर्मान्धू-
मादित्यादावव्याप्तिरतस्तद्वारणायाभावत्वेनाभावनिवेशः निरूप-
कताया अपि सम्बन्धप्रतियोगित्वाभिन्नत्वात् । न चाभावीया-
धिकरणत्वीयप्रतियोगित्वयोरेकजातीयत्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम् ।
तयोरेकजातीयत्वस्य केवलान्वयिग्रन्थे भट्टाचार्येणोक्तत्वादित्या-
हुः(१) । उच्चृङ्खलास्तु साध्यवद्भिन्नश्चासौ साध्याभावश्चेति क-
र्मधारयोत्तरमतुप्रत्ययः । तत्र साध्यवत्त्वं स्वप्रतियोगिकत्वस्व-
सामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन एवं च प्रतियोगितायां साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं च न देयं
सामानाधिकरण्यमात्रस्य सम्बन्धत्वे घटाभावादेरपि तादृशसम्ब-
न्धेन साध्यवत्तया तमादायाव्याप्तिविरहेण साध्याभाव इत्यत्र
साध्यपदवैयर्थ्यापत्तेः । स्वप्रतियोगिकत्वमात्रस्य सम्बन्धत्वे तादृश-
साध्यवद्भिन्नसाध्याभावाप्रसिद्धिरतो ग्रयमुपात्तं विशिष्टसत्तावान्
जातेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय स्ववृत्तिसाध्यतावच्छेदकावच्छि-

(१) अत्रापरे पत्तिकान्तरकृतः तत्पुरुषपक्षे स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्यवद्भिन्नवृत्तिलेखतादात्म्ये तदुभयसम्बन्धेन साध्याभावविशिष्टो योऽभावः तदधिकर-
णावृत्तिलमर्थः पर्यवस्यति । कर्मधारयपक्षे ऽपि स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यव-
द्भिन्नत्वसाधिकरणत्वे तदुभयसम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वद्वयार्थः पर्यवस्यति । स्वपदेन विशेष्य-
विधया समासे यो बोधयति तत्प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यावद्भिन्न एव स्वरसती
बोधयति । अतः साध्याभावस्तत्पुरुषपक्षे विशेष्यः स्वपदेन तस्यैव बोधनात् । कर्मधारयपक्षे
तु साध्याभाववती विशेष्यतया स्वपदेन साध्याभावोपादानं न सम्भवति साध्याभावस्य
कर्मधारये विशेष्यविधया अनुपस्थापनात् । अतः कर्मधारयं परित्यज्य तत्पुरुष आ-
हत इत्याहुः ।

असामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यवत्त्वमित्याहुः । तत्र । साध्याभावं
इत्यत्र साध्यपदसार्थक्याय स्वप्रतियोगिकत्वघटितसम्बन्धानुधा-
वनं प्रक्षालनाद्धीत्यादिन्यायेनायुक्तं सामानाधिकरण्यमात्रसम्ब-
न्धेनैव साध्यवत्त्वविवक्षणे सर्वदोषाभावात् विशेषणताविशेष-
सम्बन्धेनाभावाधिकरणत्वं सामानाधिकरण्यघटकवृत्तित्वं च व-
क्तव्यं सर्वत्र गगनघटितोभयाभावं व्यधिकरणसम्बन्धेन साध्या-
भावं विपक्षमात्रवृत्त्यभावं चादायाव्याप्तिवारणसम्भवात् अधि-
करणभेदेनाभावभेदादिति ॥ २ ॥

साकलेति । साकल्यं साध्याभाववति साध्ये च बोध्यमिति
दीधितिग्रन्थः । तत्र साध्याभाववति साकल्यविशेषणे दत्ते एव साध्ये
साकल्यविशेषणं सार्थकमतः प्रथमतः साध्याभाववति साकल्य-
विशेषणमिति प्राञ्चः । तत्र मनोरमम् । गगनावृत्तिधर्मवान् द्रव्यत्वा-
दित्यादावतिव्याप्तिरिति जगदीशः । अत्रेयमाशङ्का । ननु साकल्य-
विशेषणे दत्ते ऽपि गगनत्वसाध्योभयाभावमादायातिव्याप्तिरिति
चेत् । न । इदानीं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायाम-
स्तीत्यभिप्रायात् ॥

अत्रेदं तत्त्वम् । साध्ये साकल्यविशेषणस्य वास्तवं फलं यदव्याप्ति-
वारणं तदग्रेन सम्भवतीति प्राचामाशयः । न च गगनैतद्द्रूपोभयवान्
एतद्रसादित्यादौ साध्याभाववति साकल्यविशेषणे दत्ते ऽप्यतिव्या-
प्तिस्तत्र साध्यप्रतियोगिकस्य एतद्रूपाभावस्याधिकरणे हेतोरभावात्
गगनैतद्द्रूपोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-
न्नव्यधिकरणत्वाभावात् तादृशसकलसाध्याभावाप्रसिद्ध्या एव ना-
स्माकमतिव्याप्तिरिति साध्ये साकल्यविशेषणस्य फलमपि वास्त-
वमतिव्याप्तिः प्रथमतो भवतीति वाच्यम् । तत्र साध्ये साकल्य-
विशेषणासत्त्वे ऽपि एतद्द्रष्टावृत्तित्वावच्छिन्नाभावं तद्द्रूपगगनान्यत-
राभावं चादायातिव्याप्तिवारणसम्भवेन तस्यावान्तरफलत्वाभावात्
साध्याभाववति साकल्यविशेषणेन यत्फलं न भवति तस्यैव साध्ये
साकल्यविशेषणस्य फलत्वात् । वस्तुतस्तु साध्याभाववतीत्युक्ता
साध्याभावो वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्य
इत्युक्तौ साध्याभावो वेत्यनेन सह साध्याभाववति साकल्यविशेष-
णस्यापि सान्निध्येन वैकल्पिकसंशयः स्यात् स च नावगच्छेत्
अतः साध्याभाववति साध्ये चेत्युक्तमिति गदाधरभट्टाचार्यः ।

अत्र हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणापेक्षया प्रतियोगितावच्छे-
दकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावीयहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्र-
तियोगित्वनिवेशनं यद्यपि गुरु तथापि यथा सन्निवेशे न वैयर्थ्यम् ।
वस्तुतः साध्याभाववत्सकलनिष्ठहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्वप्रतियो-
ग्यनधिकरणताकाभावप्रतियोगित्वापेक्षया हेतुतावच्छेदकावच्छि-
न्नयत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं साध्याभाववत्-
स्तत्प्रतियोगित्वरूपं लाघवेनास्तामिति तत्रोक्तम् । न चास्माक-
मपि यद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणं साध्याभाववत्तद्धर्मवत्त्वरूपस्य
तदपेक्षया लाघवमिति वाच्यम् । तथा सति व्याप्तेः प्रतियोगित्वरू-
पत्वानुपपत्त्या मूलासङ्गतिः ॥ ३ ॥

सकलस्य साध्यप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या व्यभि-
चारिण्यतिव्याप्तिवारणार्थं यदि साध्याभावस्य विशेषणं साकल्यं
तदा वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिस्तत्रापि सपक्षावृत्तित्वावच्छि-
न्नाभावस्य विपक्षावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य वा साध्याभावस्तो-
मस्याधिकरणाप्रसिद्धेरत आह साकल्यं साध्याभाववतीति
जागदीशी । अत्रायं भावः । तत्रोक्तसाकल्यविशेषणं किं दोषवा-
रणाय कुत्र देयमित्याशङ्कायां गगनावृत्तिधर्मवान् द्रव्यत्वात् इत्य-
त्रातिव्याप्तिवारणाय साकल्यस्य साध्यांशे विशेषणत्वेऽपि धूमवान्
वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणासम्भव इति सर्वत्रातिव्याप्तिवारणार्थं
साध्याभाव एव विशेषणं देयमिति पुनः सकलसाध्याभावाधिकर-
णाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरित्युक्तं यावदतिव्याप्तिवारणाय साकल्यं प्रथ-
मतः साध्याभावविशेषणं न तु साध्ये इति । अत्रेयमाशङ्का । ननु
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य लक्षणे नि-
वेशनीयतया तमादाय कथमव्याप्तिरिति वाच्यम् । अभावद्वये
प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया समवा-
यादिसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादाय दोषाभावात् एत-
ल्लक्षणे तस्यानिवेशनीयत्वादन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ संयोगस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य गुणादावव सत्त्वादप्रसिद्ध-
भिधानस्योन्मत्तप्रलापपत्तेः । अथवा धूमवान् वह्नेरित्यादावति-
व्याप्तिवारणार्थं साध्याभावाधिकरणं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
किञ्चिद्धर्मवत्त्वस्य विशेषणीयतया संयोगसंसर्गेण च घटावृत्तित्वा-
वच्छिन्नाभावपटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपसाध्याभावस्तोमस्याधिक-

रणे गुणादौ संयोगेन किञ्चिद्धर्मवत्त्वाप्रसिद्ध्याव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् ।
 अथ प्रागुक्तयुक्त्याऽसम्भवसम्भवे ऽव्याप्यमिधानमसङ्गतम् । न
 च तद्वदभिन्नं पटत्वादित्यादावेव लक्षणगमनान्नासम्भव इति
 वाच्यम् । अत्रापि पटभेदावच्छिन्नाभाविरूपसाध्याभावस्तो-
 मस्याधिकरणाप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् । न च पटभेदावच्छिन्ना-
 भावस्य प्रतियोगित्वं घटादिभेदे स्वीक्रियते न तु तस्य प्रतियोगित्वं
 साध्ये ऽपीति वाच्यम् । तावत्पर्यन्तानुधावने धूमवान् वह्नेरित्यादौ
 घटावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वं घटादिभेदे स्वीक्रियते
 न तु प्रतियोगित्वं धूमादावप्यतो लाघवानुसन्धानं नास्तीति व-
 क्तव्यमिति चेत् सत्यम् । पटावृत्तिधर्मवान् घटत्वादित्यादौ लक्षणस-
 मन्वयसम्भवान्नाऽसम्भव इति । न च पटभेदत्वावच्छिन्नाभावस्य म-
 टावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य घटावृत्तिधर्माभावस्य च साध्याभावस्तो-
 मस्याधिकरणाप्रसिद्धेर्वाव्याप्तिसम्भव इति वाच्यम् । तादृशा-
 भावस्य यावत्साध्यप्रतियोगिकत्वविरहेण साध्याभावे यावत्साध्य-
 प्रतियोगिकत्वविवक्षया तद्वारणात् ॥ न च तत्पटावृत्तिधर्माभावत-
 त्पटानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावोभया-
 त्मकसाध्याभावस्तोमस्याधिकरणाप्रसिद्धेर्वाव्याप्तिसम्भव इति वाच्य-
 म् । विशेषरूपेण संसर्गत्वास्वीकारे क्षत्यभावात् । केचित्तु साध्ये
 साकल्यविशेषणादाने ऽप्युभयपक्षे नित्यज्ञानानुयोगिकविषयत्वस-
 म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावे साध्ये पटत्वादिहेतौ लक्ष-
 णगमनान्नासम्भवस्तत्र साध्याभावस्याधिकरणत्वस्य नित्यज्ञाने
 सत्त्वादिति दिक्(१) ॥ ४ ॥

(१) सकलसाध्याभाववन्निष्काल्यन्ताभावप्रतियोगित्वमित्यत्र द्वितीयाभावीऽपि प्रति-
 योगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्याधिकरणीऽन्यथा पृथिवी कपिसंयोगादित्यत्र साध्या-
 भाववति जले कपिसंयोगाभावस्य वर्तमानत्वेऽपि नावग्राहिः । तत्र प्रतियोगिव्याधिकर-
 णत्वं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यमन्यथा अयमात्मा ज्ञानादित्यत्र ज्ञानाभावरूप-
 हेलभावस्य प्रतियोगि यज्ज्ञानं विषयतासम्बन्धेन तदधिकरणत्वस्य हेलभाववति सत्त्वे ऽपि
 प्रतियोगिव्याधिकरणहेत्वभावाप्रसिद्धाऽवग्राप्तिप्रसङ्गादित्युक्तं जगदीशेन । ननु प्रतियो-
 गितावच्छेदकसम्बन्धानुपादाने बह्विमान् धूमादित्यत्र बह्व्यभाववत्सकलान्तर्गतधूमा-
 वयवे समवायेन धूमाभावप्रतियोगिनः सत्त्वात् साध्याभाववति सकले सम्बन्धसामान्येन
 प्रतियोगिव्याधिकरणश्च धूमाभावी नास्तीति कथं तत्रावग्राप्तिमुपेत्य अयमात्मा ज्ञानादित्या-
 दिस्थले ऽवग्राप्तिपर्यन्तानुधावनं कृतमिति चेत् । न साध्याभाववति यदि साकल्यविशेषणं

तद्विनिष्पन्नत्वाभावात्तत्र
प्रेमिकापत्ताख्या
माधवापकतात्
हेतुभावेन नान्वयितुं
जायते

प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नसाध्याभावव्यापकतावच्छेदकं प्र-
तियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वं तद्धर्मवत्त्वं व्या-
प्तिरित्युक्तौ तु न कोपि दोष इति ध्येयमिति जगदीशः । न च कपिसं-
योग्येतद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय साध्याभावे प्रतियोगिवैय-
धिकरण्यस्य सार्थक्येऽपि हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनर्थ-
क्रमेव । न चैतद्वृक्षत्ववान् कपिसंयोगादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय
तदिति वाच्यम् । तत्र साध्याभाववति जलादौ कपिसंयोगाभा-
वस्य सत्त्वेऽपि तदवच्छिन्नाभावस्यापि तत्र सत्त्वादिति चेन्न । द्रव्यं
विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य
व्यापकताशरीरे देयत्वात् अन्यथा द्रव्यत्वाभाववति गुणादौ
विशिष्टसत्त्वाभावत्वावच्छिन्नाभावस्य सत्तास्वरूपतया तत्त्वत्वेन
विशिष्टसत्ताभावत्वस्य व्यापकतावच्छेदकत्वविरहात् । अधुना
तु तत्रापि विशिष्टसत्ताभावाभावस्य सत्त्वेऽपि तादृशाभा-
वप्रतियोगिनो विशिष्टसत्ताभावस्य गुणादौ सत्त्वेन प्रतियोगिवै-
यधिकरण्यावच्छिन्नाभावस्य व्यापकताशरीरे निवेशनीयतया त-
द्दोषवारणेऽपि वृक्षत्ववान् कपिसंयोगादित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारै-
वेति तद्वारणाय हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नत्ववि-
शेषणमवश्यं निवेशनीयमिति ध्येयम् । इदं तु यथाश्रुतमेवान्यथा
साध्याभाववन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकतावदनुयोगितानि-
रूपितप्रतियोगिताया अवच्छेदकत्वाभावस्य तादृशाभावत्वे निवे-
शनीयतयैव द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तिवारणसम्भवे व्या-
पकताशरीरे प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनादेयमिति ध्येयम् । के-
चित्तु व्यापकताघटकीभूताभावस्य साध्याभाववद्भूतत्वं यदि येन
केनापि सम्बन्धेन तदा बन्धिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः बन्ध्य-
भाववति कालादौ कालिकसम्बन्धेन धूमाभावाभावस्य सत्त्वात् ।

तदा बह्विमान् धूमादित्यत्र बह्वन्भाववति महाप्रलये सम्बन्धसामान्येन प्रतियोगि-
व्यधिकरणधूमाभावसत्त्वात् धूममात्रस्यैव जन्मतया परमाणौ धूमत्वानङ्गीकारेण महा-
प्रलये केनापि सम्बन्धेन धूमस्याधिकरणत्वाभावात् विषयत्वातिरिक्तसम्बन्धेन विभिन्न-
कालीनयोरधाराधेयभावाभावात् अयमात्मा ज्ञानादित्यत्र च ज्ञानाधिकरणत्वस्य महाप्र-
लयेऽपि सत्त्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणहेत्वभावः प्रलयेऽपि न सम्भवति । एवं सति बह्वि-
मान् धूमादित्यत्र प्रतियोगिव्यधिकरणहेत्वभावाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तितर्कं सम्भवति
अयमात्मा ज्ञानादित्यत्र तु तदप्रसिद्धिनिबन्धनैवेति धेयम् ।

नापि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन सत्तावान् जातेरित्यादौ सत्ताभा-
ववति सामान्यादौ प्रकृतहेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसि-
द्धेः । नापि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धान्यहेतुप्रतियोगिकसम्बन्धाति-
रिक्तसम्बन्धेन सत्तावान् समवायेन प्रमेयादित्यादावव्याप्तिस्तत्र
समवायस्यैव निरुक्तसम्बन्धतया साध्याभाववति सामान्यादौ तेन
सम्बन्धेन वृत्तेरप्रसिद्धेः । एतेन हेतुतावच्छेदकसम्बन्धान्य(१)हेतु-
तावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानहेतुप्रतियोगिकान्यसम्बन्धेन वृत्तित्व-
निवेशान्न कोपि दोष इत्यपि निरस्तम् । निरुक्तस्थले स्वरूपसम्ब-
न्धस्यापि तथात्वात् साध्याभाववति सामान्यादौ तेन सम्बन्धेन
प्रमेयस्वरूपहेत्वभावाभावस्य वृत्तेरिति । नापि हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धस्वरूपान्यतरसम्बन्धेन घटत्ववान् प्रमेयत्वादित्यादौ घटानुयो-
गिकस्वरूपसम्बन्धेन हेतुतायामव्याप्तिस्तत्र साध्याभाववत्पटादौ
स्वरूपसम्बन्धेन हेतुर्वृत्तेरतो येन केन सम्बन्धेन वृत्तित्वं वह्नि-
मानधूमादित्यादावव्याप्तिवारणार्थं व्यापकताशरीरे प्रतियोगिवैय-
धिकरण्यस्यावश्यं निवेशनीयत्वात् । तन्निवेशे च हेत्वभावे एत-
द्वृक्षत्ववान् कपिसंयोगादित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थं प्रतियोगिवै-
यधिकरण्यावच्छिन्नत्वस्यावश्यकत्वमिति ध्येयम् ॥ ५ ॥

निर्धूमत्वव्याप्येति । निर्धूमत्वव्याप्याभाववति पर्वतमहानसादौ
वह्न्यभावाभावस्य वह्निस्वरूपस्य यावद्विपक्षावृत्तित्वे ऽपि वह्न्यभा-
वभेदस्य यावद्विपक्षवृत्तित्वसम्भवात् नाव्याप्तिः । न चाल्यन्ताभा-
वानिवेशे धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरयोगोलके वह्निभेदस-
त्त्वादिति वाच्यम् । धूमाभाववति वह्न्यादौ वह्निभेदासत्त्वेनाति-
व्याप्तेरनवकाशादिति चेदत्र केचित् । वह्न्यभावात्यन्तविशिष्टनि-
र्धूमत्वव्याप्यवान् वह्न्यभावात्यन्तविशिष्टनिर्वाह्यत्वादित्यादाव-
व्याप्तिस्तत्र साध्याभाववति वह्न्यभावे वह्न्यभावभेदात्मकहेतुभे-
दस्यासत्त्वात् पर्वतादौ च वह्न्यात्मकहेत्वभावस्य यावद्विपक्षावृत्ति-
त्वादिति । न च वह्न्यभावात्यन्तविशिष्टवह्न्यभावाभावो न वह्नि-
स्वरूपः किन्त्वतिरिक्त एवान्यथा वह्न्यभावे विशिष्टाभावबुद्ध्यनु-
दयप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रतियोगितासंयोगान्यतरसम्बन्धेन व-

(१) अत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धान्यत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वर्तमानहेतुप्रति-
योगिकसम्बन्धे बोध्यम् । न च अन्यताना जपवस्तु

न साध्याभाववन्निष्ठा निवे
शः तदनिर्धेयः श्रुतिपात्र
नारमे

हितैवोपपत्तौ अतिरिक्ताभावानभ्युपगमादिति । अत्रेदं चिन्त्यम् ।
भवतु विशिष्टाभावो वह्निस्वरूपः तथापि संयोगेनैव वह्न्यभावा-
भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् वह्न्यभावत्वस्येति नाव्याप्तिः । न च
संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावाभावस्य संयोगसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावात्मकतया उक्ताभावप्रतियो-
गितावच्छेदकमभावत्वमिति हेतुतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वाद्-
व्याप्तिस्तथापीति वाच्यम् । विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकवह्न्यभावान्यत्वविशिष्टवह्न्यभावाभावस्य साध्याभाववति
सर्वस्मिन्नेव सम्भवादव्याप्यभावात् । एवञ्च धूमाभावव्या-
प्यवान् वह्न्यभावादित्यत्र हेतुतावच्छेदकविशेषणताविशेषस-
म्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणविषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकवह्न्यभावाभावस्य यावद्विपक्षे सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति चेदत्र-
केचित् । वृत्त्यनियामकस्य व्यधिकरणसम्बन्धस्य वा प्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वानङ्गीकारेण तत्राव्याप्तिरित्यभिप्रायेणायं ग्रन्थ इति
ध्येयम् ॥ ६ ॥

इति श्रीकालीशङ्करविरचितं व्याप्तिपञ्चकजाग-

दीशीकोडपत्रं समाप्तम् ।

अथ सिंहव्याघ्रजागदीश्याः

कालीशङ्करविरचितं क्रीडपत्रम्(१) ।

साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वानधिकरणत्वमित्य-
द्य साध्यनिष्ठाभावप्रतियोग्याधेयतानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वानधि-
करणत्वमिति पर्यवसितार्थे वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसीयवह्न्या-
दिनिष्ठाभावप्रतियोग्याधेयतानिरूपकाधिकरणपर्वतादिवृत्तित्वस्य
धूमे सत्त्वात् अव्याप्तिरिति साध्यसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेवं
वक्तव्यम् । तथा च सामान्यपदस्य व्यापकत्वार्थकत्वादतिगौरवमतः
कल्पान्तरमिति जगदीशेनोक्तम् । नन्वत्र साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धावच्छिन्नाधेयतानिवेशस्यावश्यकत्वम् । अन्यथा समवायसम्बन्धा-
वच्छिन्नपर्वतवृत्तित्वाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः त-
था च द्रव्यवान् धूमादित्यादौ साध्यसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोगिसा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वाप्रसिद्धिः । एवं वह्निमान् प-
र्वतरूपान्यतरत्वादित्यादावतिव्याप्तिः । तथाहि साध्यनिष्ठाभावप्र-
तियोगि यत् साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वं त-
न्निरूपकहृदादौ तादृशान्यतरत्वस्यासत्त्वात् । अत्र केचित् ।
साध्यसामान्यनिष्ठाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्व-
सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाश्रयनिरूपितवृत्तित्वस्यानधिकरणत्वमेव
निष्कृष्टदलार्थः । तथा च पर्वतादौ वह्निनिष्ठाभावप्र-
तियोगित्वाभावान्नाव्याप्तिरिति । अत्र यद्यप्येतादृशसम्बन्धस्य
वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽस-
म्भवापत्तिः । तथापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यनि-
ष्ठत्वोभयाभाववत्त्वस्याधेयतायां निवेशे न पूर्वोक्तदोषावकाशः । न च
वह्निमान् धूमादित्यादौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नपर्वताधेयत्वस्यापि

(१) अखण्डिकटे सिंहव्याघ्रजागदीश्याः क्रीडपत्रद्वयं वर्तते तदुभयं विभिन्नमपि
कालीशङ्करकृतमिति प्रसिद्धिः किन्तुदं समीचीनमिति प्रकाशते ।

तथात्वेनाव्याप्यापत्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धा-
तिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्य-
तावच्छेदकावाच्छिन्नाधिकरणतावन्निरूपितत्वोभयाभाववदाधेयत्व-
स्यैव विवक्षितत्वात् न पूर्वोक्तदोषः । न च तथापि समवायेन
प्रमेयसाध्यकसत्त्वाद्विहेतावव्याप्तिः प्रमेयसामान्यनिष्ठाभावप्रतियो-
गितादशाधेयत्वस्याप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । सामान्यपदस्य व्यापक-
तार्थकत्वेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोग्यनुयोगिकसाध्यताव-
च्छेदकताघटकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकस्य व्यापकत्वान्वेशाच्च
दोष इति ध्येयम् । अत्रेदं चिन्त्यम् । आधेयभेदेनाधेयताया भिन्ना-
त्वात्तद्वह्निमान् तद्धूमादित्यादावव्याप्तिः । तद्वह्निनिष्ठो योऽभावस्त-
त्प्रतियोग्यतत्तद्धूमनिष्ठाधेयत्वं तन्निरूपकाधिकरणं यत्तद्धूमाधिकरणं
तद्वृत्तित्वानधिकरणत्वस्य तद्धूमे सत्त्वात् । न च यन्निरूपितवृत्तित्व-
सामान्याभावः साध्ये तन्निरूपितवृत्तित्वानधिकरणत्वमेव हेतौ
व्याप्तिः । तथा च तद्वह्नी तद्धूमाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वसामान्या-
भावो नास्ति तत्पदेन तद्धूमाधिकरणं धर्तुं न शक्यते किन्तु ह-
दादिकमेव तन्निरूपितवृत्तित्वानधिकरणत्वं तद्धूमे ऽस्तीति वाच्य-
म् । एवं सति धूमवान् वन्हेरित्यादौ धूमे हृदनिरूपितवृत्तित्वसामा-
न्याभावस्य सत्त्वात् यत्पदेन हृदं धृत्वा तन्निरूपितवृत्तित्वानधि-
करणत्वस्य वह्नी सत्त्वादतिव्याप्तिः । न च यद्यन्निरूपितवृत्तित्वा-
भावः साध्ये तत्तन्निरूपितवृत्तित्वानधिकरणत्वमेव हेतौ विवक्षणी-
यम् । तथा च धूमे अयोगोलकनिरूपितवृत्तित्वाभावां ऽप्यस्ति तत्त-
न्निरूपितवृत्तित्वानधिकरणत्वं वह्नी नास्तीति नातिव्याप्तिरिति वा-
च्यम् । एवं सति यदधिकरणानधिकरणं साध्यमिति पूर्वव्याख्यायां
धूमवान् वन्हेरित्यत्रातिव्याप्तिवारणार्थं यद्यत्पदप्रवेशे गौरवमिति
कथनं जगदीशस्य विरुध्येत यद्यत्पदप्रवेशस्यावश्यकत्वादिति
ध्येयम् ॥ १ ॥

अत्र लक्षणे वह्निमान् धूमादित्यादौ विषमव्याप्तहेतावव्याप्तिः म-
हानसीयवह्नी पर्वतानिरूपितवृत्तित्वाभावो वर्तते तत्प्रतियोगिप-
र्वतनिरूपितवृत्तित्वं तन्निरूपकाधिकरणं पर्वतः तन्निरूपितवृत्तित्व-
मेव धूमे ऽस्तीति न तदनधिकरणत्वमिति जगदीशेनोक्तम् । अत्र
आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमान् धूमादित्यादिसमव्याप्तहेतावव्याप्तिः स-
म्भवति महानसीयवह्नुयात्मकार्द्रेन्धनप्रभववह्नी वर्तमानो यः प-

वैतवृत्तित्वाभावस्तत्प्रतियोगि पर्वतवृत्तित्वं तन्निरूपकाधिकरणवृ-
त्तित्वस्य पर्वतीयधूमे सत्त्वात् । ननु शब्दवान् गगनत्वादित्यादिस-
मव्याप्ते नाव्याप्तिः सम्भवति शब्दे गगनवृत्तित्वाभावविरहात् स-
मव्याप्तत्वावच्छेदेनाव्याप्तिर्न सम्भवति अतो विषमव्याप्तानुधावन-
मिति चेन्न । सत्ताद्रव्यत्वान्यतरवान् द्रव्यत्वादित्यत्र विषमव्या-
प्ते ऽप्यव्याप्तिर्न सम्भवति सत्तायां द्रव्यत्वे वा द्रव्यत्वासामानाधि-
करण्यविरहात् विषमव्याप्तत्वावच्छेदेनापि अव्याप्त्यसम्भवादिति
चेत् । अत्राहुः । साध्यनिष्ठसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावे-
त्यादिकल्पे आर्देन्धनप्रभववह्निमान् धूमादित्यादिसमव्याप्ते काप्यार्दे-
न्धनप्रभववह्नी सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
धूमसामान्याभावो नास्ति वह्निमान् धूमादित्यत्र यत्र हेतौ व्यभिचारः
तदधिकरणावच्छेदेन सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकहेतुसामान्याभावसत्त्वात् समव्याप्ते तु साध्यहेतौ व्यभिचार
एव नास्ति कुतस्तदवच्छेदेन साध्ये निरुक्तसामानाधिकरण्यसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकहेतुसामान्याभावसत्त्वमित्याप न युक्तम् ।
तथा सति वह्निनिष्ठस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्तद्धूमाभा-
वस्य प्रतियोगित्वाधिकरणत्वस्य तत्तद्धूमे सत्त्वात् आर्देन्धनप्रभव-
वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकहेतुतावच्छेदकमिति विवक्ष-
या ऽव्याप्तिवारणे ऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः । वस्तुतो
विषमव्याप्तत्वं व्यधिकरणवृत्तिसाध्यतावच्छेदकत्वमिति नानुप-
पत्तिरिति । केचित्तु स्वासमानाधिकरणसाध्यकहेतोरेव विषमव्या-
प्तपदेन विवक्षिततया आर्देन्धनप्रभववह्निमान् धूमादित्यादौ विषम-
व्याप्तत्वं न तु शब्दवान् गगनत्वात् सत्ताद्रव्यत्वान्यतरवान् द्रव्य-
त्वादित्यादावित्याहुः ॥ २ ॥

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वमित्य-
र्थः । साध्यनिष्ठाधेयत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं बोध्यम् ।
अन्यथा रूपवान् महाकालत्वादित्यादौ समवायेन व्यभिचारिण्य-
तिव्याप्तिरिति जगदीशेनोक्तम् । अत्र यद्यपि कालिकसम्बन्धावच्छि-
न्नरूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वस्यैव महाप्रलये ऽपि सत्त्वात् स-
म्बन्धसामान्येन रूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वं न महाप्रलये
किं तु गगन एव तन्निरूपितवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य कालत्वहेतावपि

सत्त्वात् तत्राप्यतिव्याप्तिसम्भवे महाकालत्वानुधावनं व्यर्थमिति
तथापि यादृशहेतुकव्याप्तिरिमात्र एवाधेयतायां साध्यतावच्छेद-
कसम्बन्धानिवेशो ऽतिव्याप्तिः तादृशहेतुः महाकालत्वमेव न तु कं-
वलं कालत्वम् । तथाहि जन्यरूपवान् कालत्वादित्यादौ जन्यभावा-
नधिकरणरूपमहाप्रलये कालिकसम्बन्धावच्छिन्ना या जन्यरूपा-
दिनिष्ठाधेयता तदनिरूपकाधिकरणत्वस्य सत्त्वात् । तादृशकालनि-
रूपितवृत्तित्वस्य कालत्वे सत्त्वादतो महाकालत्वानुधावनम् । तथा
च महाकाले वृत्तिमन्मात्रस्यैव कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वात् न तु
कालिकसम्बन्धावच्छिन्नकिञ्चिन्निष्ठाधेयताया अनिरूपकाधिकरणत्वं
महाकाले ऽस्तीति । न च तथापि यत्र कालिकसम्बन्धेन वाच्यत्वस्य
साध्यता जन्यत्वं हेतुः आधेयतायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नत्वानिवेशो तत्राव्याप्तिरेव भवति स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवाच्य-
त्वनिष्ठाधेयतानिरूपकाधिकरणत्वस्य सर्वत्र सत्त्वात् सम्बन्धसा-
मान्यावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वस्याप्रसिद्धेः ।
एवं महाकालान्यत्वस्य यत्र स्वरूपसम्बन्धेन साध्यता समवा-
येन घटत्वं हेतुस्तत्र कालिकसम्बन्धेन महाकालान्यत्वस्य म-
हाकाले सत्त्वात् स्वरूपसम्बन्धेन महाकालान्यत्वस्य महा-
कालातिरिक्ते सत्त्वात् सम्बन्धसामान्यावच्छिन्नमहाकालान्यत्व-
निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः अत्राव्याप्तिसम्भवे ऽति-
व्याप्तिपर्यन्तानुधावनं जगदीशेन कथं कृतमिति वाच्यम् । यत्कि-
ञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्यानिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वान-
धिकरणत्वं यदि हेतावस्ति तदैव हेतौ लक्षणगमनं सम्भवतीति
यद्युच्यते तदा कालिकसम्बन्धेन वाच्यत्वसाध्यकजन्यत्वहेतौ का-
लिकसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वा-
नधिकरणत्वस्य जन्यत्वं सत्त्वात् । स्वरूपसम्बन्धेन महाकालान्य-
त्वसाध्यकघटत्वहेतौ च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नमहाकालान्यत्वानि-
ष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य घटत्वे सत्त्वा-
न्नाव्याप्तिः सम्भवति । एवं प्रकारेण कालिकसम्बन्धावच्छिन्नरूप-
निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वस्य महाकालत्वे
सत्त्वात् रूपवान् महाकालत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः प्रसज्येत अन आधे-
यतायां यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नत्वमनिवेश्य विशेषतः साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य निवर्णने कृतमिति ॥ ३ ॥

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्य-
धिकरणतासामान्यकत्वमिति निष्कर्ष इति जगदीशः । अथात्र सा-
ध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वं स्वरूपसम्बन्धेन तादृशानिरू-
पकत्ववत् यदधिकरणत्वं तद्यापकत्वं वा अधिकरणत्वं परित्यज्य
तादृशानिरूपकत्वव्यापकत्वं वा किं वा सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन
तादृशानिरूपकत्वविशिष्टं यदधिकरणत्वं तद्यापकत्वं वा निवे-
श्यते । नाद्यः । घटभिन्नं पटत्वादित्यादावव्याप्तेः साध्याधिकरणता-
भिन्नाधिकरणतामात्रस्यैव साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वसत्त्वात् ता-
दृशानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वस्य हेत्वधिकरणत्वाभावेऽप्रसिद्धेः ।
परकल्पद्वयं न साधु । वह्निमान् वह्न्यधिकरणतात्वाद्बह्वधिकरणा-
त्वपर्वतान्यतरत्वाद्देत्यादावतिव्याप्तेः हेत्वधिकरणात्मकाधिकरणा-
तायां हेत्वधिकरणपर्वते च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वस्यास-
त्त्वादिति चेत् । न साध्यनिष्ठाधेयत्वाभावव्यापकाभावप्रतियोग्य-
धिकरणतासामान्यकत्वस्य निष्कृष्टार्थस्य विवक्षितत्वात् । तादृशा-
धेयत्वाभावश्च स्वनिरूपकत्वस्वनिरूपकाधिकरणत्वोभयसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्य इति न कोऽपि दोष इति ॥ ४ ॥

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधि-
करणतासामान्यकत्वमिति निष्कृष्टकल्पोपरि । न च हेतुतावच्छेदक-
सम्बन्धेन यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वेन तादृशाधिकरणताव्यापकत्वमि-
त्यस्यैव सम्यक्त्वे अधिकरणत्वाभावपर्यन्तप्रवेशो व्यर्थ इति वा-
च्यम् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतावव्याप्तेः तादृशसम्बन्धा-
वच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेः । अस्माकं तु तादृशसम्बन्धेन यद्धे-
तुसम्बन्धित्वं तस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादाय लक्षणसम-
न्वयसम्भवादिति जगदीशः । अत्रेयमाशङ्क्य । हेतुतावच्छेदकस-
म्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वेन व्यापकतानिवेशं साध्य-
निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमवश्यं हेतुतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन वक्तव्यम् । अन्यथा वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यनिष्ठाधेय-
त्वानिरूपकाधिकरणाभूतो यो धूमावयवः तत्र धूमाभावाभावस्य
समवायेन वर्तमानत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकं धूमाभावत्वमि-
त्यव्याप्तेः । एवं च सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरू-
पकाधिकरणे सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वाऽऽप्र-
सिद्धाऽव्याप्तिः । एवञ्च यादृशस्थले भव्याप्त्या पूर्वोक्तलक्षणं परि-

त्यज्य एतादृशलक्षणं कृतं तादृशल्ल एवाव्याप्तिः सम्भवति तामु-
पेक्ष्य कथं चैत्रत्ववान् तद्वनादित्यादिसल्लान्तरानुधावनं कृतम् ।
एवं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणे
गुणे सत्तास्वरूपविशिष्टसत्ताभावाभावो वर्तते तत्प्रतियोगिताव-
च्छेदकं विशिष्टसत्त्वाभावत्वमिति तत्राप्यव्याप्तिपरीहार एतादृश-
विवक्षायां न सम्भवतीति चेत् । अत्राहुः । साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूप-
काधिकरणत्वव्यापकतावच्छेदकत्वमत्र साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपका-
धिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्त्यधिकरणतानवच्छेदकं यत्तद्विन्नत्व-
रूपं निवेशनीयम् । अत्र यत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्त्यधिकरणता हेतुमत्ताग्रहवि-
रोधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाग्राह्या । तथा च वङ्गिमान् धूमादित्यत्र
धूमावयवनिष्ठा या स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणता तदवच्छेदक-
त्वस्यैव संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावत्वे सत्त्वात् ।
एवं द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिक-
रणीभूतो यो गुणः तद्वृत्तिर्या स्वरूपसम्बन्धरूपहेतुमत्त्वग्रहविरोधि-
ताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणता तदवच्छेदकत्वस्यैव विशिष्ट-
सत्ताभावत्वे सत्त्वात् निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वमक्षतमेव । धू-
मवान् वङ्गेरित्यत्र धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणं यद्योगोलकं
तन्निष्ठा या स्वरूपसम्बन्धरूपहेतुमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धा-
वच्छिन्नाधिकरणता तदनवच्छेदकत्वस्य वङ्ग्यभावत्वे सत्त्वान्त
साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्त्यधिकरण-
तानवच्छेदकमिन्नत्वमस्तीति नातिप्रसङ्गः । यत्किञ्चित्पदमपि
अतिव्याप्तिवारणार्थमेव । अन्यथाऽत्र हृदनिष्ठाधिकरणतावच्छेदक-
त्वस्यैव वङ्ग्यभावत्वे सत्त्वात् वङ्ग्यभावत्वस्य व्यापकतावच्छे-
दकत्वापत्तेः । अत्रेदं चिन्त्यते । द्रव्यगुणान्यतरत्ववान् कर्मत्वा-
भावादित्यत्र व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः । तथाहि साध्यनिष्ठाधेय-
त्वानिरूपकाधिकरणपदेन जात्यादिकं धर्तुं न शक्यते तन्निष्ठस-
मवायरूपहेतुमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वा-
प्रसिद्धेः । यदि कर्म ध्रियते तदा समवायरूपहेतुमत्ताग्रहविरोधि-
ताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतावच्छेदकत्वस्यैव कर्मत्वाभावा-
भावत्वरूपहेत्वभावत्वं सत्त्वान्निरुक्तव्यापकतावच्छेदकत्वस्याक्षत-
त्वात् । एतेन तादृशाधिकरणाव्यापकत्वं न तद्विन्नत्वान्ता-
भावाप्रतियोगित्वं किं तु तादृशाधिकरणविशिष्टान्यत्वं वैशिष्ट्यं च

स्वनिष्ठाघच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन अवच्छेदकता च निरव-
च्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन आधेयता च हेतुमत्ताग्रहविरोधिताघटक-
सम्बन्धेन एवं सति सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ नाव्याप्तिसम्भव
इति निरस्तम् । द्रव्यत्वगुणत्वान्यतरवान् द्रव्यगुणान्यतरत्ववान्
वा कर्मत्वाभावादित्यादावतिव्याप्तिः । तथाहि तादृशानिरूपकाधि-
करणपदेन जात्यादध्वारणं न सम्भवति तन्निष्ठहेतुमत्ताग्रहवि-
रोधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वाप्रसिद्धेः किं तु तादृशाधिक-
रणपदेन कर्मण एव ग्रहणं तद्विशिष्टान्यत्वस्य हेत्वभावे सत्त्वादिति ।
यदि च साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणीभूतयत्किञ्चिद्व्यक्तिनि-
ष्ठाधिकरणतासामान्ये हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयत्तद्वर्मावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नत्वहेतुमत्ताग्रहविरोधिताघटकस-
म्बन्धावच्छिन्नत्वैतदुभयाभावः तद्वर्मभिन्नहेतुतावच्छेदकवत्त्वमेव
व्याप्तिः । तथा च धूमवान् वह्नेरित्यादावयोगोलकनिष्ठाधिकरण-
तासामान्ये एव विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नत्ववद्बुधभाव-
त्वावच्छिन्नत्वैतदुभयाभावसत्त्वाद्यद्वर्मपदेन बह्वित्वं धर्तुं शक्यते
तद्वर्मभिन्नो न हेतुतावच्छेदकः । वह्निमान् धूमादित्यत्र तु सा-
ध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणतायां धूमाभावत्वावच्छिन्नत्वविशे-
षणताविशेषरूपहेतुमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वैतदुभ-
याः सत्त्वात् यद्वर्मपदेन धूमत्वं धर्तुं न शक्यते । अधिकरणत्वं तु नि-
रवच्छिन्नं ग्राह्यम् । अन्यथा धूमवान् वह्नेरित्यत्र संयोगेन बह्विर-
व्याप्यवृत्तित्वात् अयोगोलकनिष्ठाधिकरणतायां बह्वुभभावत्वाव-
च्छिन्नत्वविशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नत्वैतदुभयोः सत्त्वेऽपि
अयोगोलकनिष्ठनिरवच्छिन्नाधिकरणतायां तादृशोभयाभावसत्त्वाभा-
तिव्याप्तिरित्युच्यते तदास्य सामान्यपदघटितत्वेन यद्वर्मावच्छिन्नाधि-
करणत्वाभावत्वेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वा-
पेक्षया गुरुत्वेनानुत्थितेः । वस्तुतः साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधि-
करणनिरूपितवृत्तितायां हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वं न दे-
यम् । किं तु वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणाय हेतुनिष्ठत्वहे-
तुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वैतदुभयाभावस्य नि-
वेद्यत्वान्न सम्बन्धान्तरावच्छिन्नवृत्तित्वमादाय वह्निमान् धूमादि-
त्यादावव्याप्तिः । सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादौ समवायसम्बन्धा-
वच्छिन्नतादृशवृत्तित्वाप्रसिद्धावपि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवृत्ति-

त्वस्य तादृशत्वान्न दोषः । यद्यपि सत्तावान् समवायेन प्रमेयादि-
 त्यादौ साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणसामान्यादिनिरूपितनि-
 रुक्तोभयाभाववद्बुद्धिप्रसिद्धिः । तथापि हेत्वभावाभावत्वाव-
 च्छिन्नत्वहेतुतावच्छेदकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वैतदुभ-
 याभावस्य विवक्षितत्वात् । सामान्यादिनिरूपितवाच्यत्वत्वावच्छि-
 न्नवृत्तितायाः प्रमाद्वत्त्वान्न कोपि दोषः । परे तु साध्यनिष्ठा-
 धेयत्वानिरूपकाधिकरणनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकीभूता-
 नुयोगितानिरूपितप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वं
 तद्धर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । अधिकरणता च न सम्बन्धविशेषेण
 निवेशनीया संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावाभाव-
 त्वस्य संयोगातिरिक्तसम्बन्धेन अधिकरणतानिरूपकतानवच्छेद-
 कत्वात् बहिर्मान धूमादित्यादावव्याप्तेरभावात् । एकसम्बन्धावच्छि-
 न्नप्रतियोगिताकभावाभावत्वस्यान्यसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणतानि-
 रूपकतावच्छेदकत्वास्वीकारात् । अत एव कपालस्य समवायेन घ-
 टत्वावच्छिन्नत्वत्वेऽपि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावाभावत्वाव-
 च्छिन्नत्वात् प्रसिद्धेव ताद्रूप्येण प्रमात्वासम्भवात् संयोगादिसम्ब-
 न्धेनैव तादृशघटाभावाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतायाः पारमार्थिक-
 त्वेति केवलान्वयिग्रन्थे जगदीशेन समाहितमिति । तच्चिन्त्यम् ॥५॥
 साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमित्यत्र सत्तावान् द्र-
 व्यादित्यादौ तादृशाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धाव-
 च्छिन्नाधेयत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतो निष्कृष्टकल्प उक्तः । नन्वत्र हेतु-
 तावच्छेदकसम्बन्धान्यहेतुनिरूपितसम्बन्धान्यसम्बन्धेन तादृशा-
 धिकरणवृत्तित्वं विवक्षणीयम् । तथा सति सत्तावान् द्रव्यत्वादि-
 त्यादौ तादृशसम्बन्धः स्वरूप एव तेन सम्बन्धेन तादृशाधिकरणनि-
 रूपितवृत्तित्वं वाच्यत्वादौ प्रसिद्धं तद्वद्भेदस्य हेतौ सत्त्वान्नाव्याप्ति-
 सम्भावनापीति केचित् पूर्वपक्षयन्ति । तत्र । सत्तादौ साध्ये समवा-
 येन प्रमेयत्वेन हेतावव्याप्तेः हेतुतावच्छेदकसम्बन्धान्यहेतुनिरूपित-
 सम्बन्धान्यसम्बन्धः केवलसमवाय एव तेन सम्बन्धेन सत्तानिष्ठाधे-
 यत्वानिरूपकाधिकरणं यत्सामान्यादि तन्निरूपितवृत्तित्वाप्रसिद्धेः ।
 हेतुतावच्छेदकसम्बन्धान्यहेतुतावच्छेदकसम्बन्धप्रतियोगिप्रतियोगि-
 कसम्बन्धान्यसम्बन्धेन वृत्तित्वोक्तौ सत्तावान् प्रमेयादित्यादौ तादृ-
 शसम्बन्धः स्वरूप एव तेन सम्बन्धेन साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधि-

करणसामान्यादिरूपितवृत्तित्वस्य प्रमेये इति ध्येयम् ॥ ७ ॥

चरमाधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनत्वात् इत्यादिव्याख्यानं दीधितिकृता कृतम् । अथात्र तदलानुक्तौ यस्यावच्छिन्नाभावः तादृशाधिकरणत्वव्यापकः तद्धर्मवस्त्वमित्यर्थः । अत्र तद्धर्मावच्छिन्नाभावो हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैव वाच्यः । अन्यथा यथावा न वह्नेरित्यादौ स्वरूपादिसम्बन्धेन वह्नितावच्छिन्नाभावस्यापि तादृशाधिकरणत्वव्यापकत्वादतिव्याप्तिः । नन्वेवं वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या इत्येतिः वह्न्यादौ साध्ये संयोगेन रूपादिहेतौ तादृशसम्बन्धावाच्छिन्नरूपाभावस्य कथलान्वयितया इतिव्याप्तिश्च । चरमाधिकरणत्वांशोपादाने च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नसम्बन्धित्वस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकतया नाव्याप्तिः संयोगसम्बन्धावच्छिन्नरूपत्वावच्छिन्नसम्बन्धित्वाप्रसिद्ध्या नातिव्याप्तिश्चेति चेत् । न । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदः तादृशाध्यत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकस्तद्धर्मवस्त्वमित्यर्थकरणदेवाधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनत्वात् । वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन हेतुतायां तत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वस्वीकाराच्चाव्याप्तिः । संयोगादिसम्बन्धेन रूपसम्बन्ध्यप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धावच्छिन्नरूपनिष्ठावच्छेदकत्वस्यालीकत्वात् नातिव्याप्तिरिति गृह्यमिमांसायाः ॥ ८ ॥

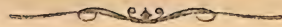
साध्यानाधिकरणानाधिकरणत्वमिति लक्षणस्य साध्यं यदधिकरणानाधिकरणं तत्त्वाभाव इत्यर्थः । ननु निरुक्तमूलेन तादृशार्थाबोधनात् दीधितिग्रन्थासङ्गतिरिति चेत् । न । अधिकरणमनाधिकरणं यस्येति समासेन तादृशार्थलभ्यत्वात् । तथाहि व्यासार्थो यन्निरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवदधिकरणम् । समासार्थस्तु अधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणतानिरूपकम् । साध्यमधिकरणानाधिकरणं यस्येति साध्याधिकरणानाधिकरणम् । अत्र व्यासार्थस्तु यन्निरूपिताधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकाधिकरणतानिरूपकं साध्यमिति । समासार्थस्तु साध्यनिरूपिताधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाश्रयीभूताधिकरणवृत्तित्वमिति भावप्रत्ययान्तादृशवृत्तित्वलाभः । ततः न साध्याधिकरणानाधिकरणमिति नञ्तत्पुरुषः । नञ् च साध्यपदोत्तरानिपातः इ-

त्यर्थस्य भट्टाचार्येण निखेतत्वादिति प्रथमलक्षणार्थप्राप्तिः । साध्य-
स्यानधिकरणं साध्यवद्भिन्नमिति यावत् । तादृशाधिकरणमाधेयता-
निरूपकं यस्य ततो भावप्रत्ययात् साध्यानधिकरणवृत्तित्वलाभः ।
ततो नञ्समासः । नञ् साध्यानधिकरणपदोत्तरनिपात इति
द्वितीयार्थस्य प्राप्तिः । तदुभयमपीत्यादौ साध्य इत्यादेः साध्यं
यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभाव इति दीधितिः । अत्र जागदीशी
साध्यानधिकरणेत्यादौ नञ्व्यत्ययेन चरमाधिकरणत्वेन सहान्व-
येलाभालाभ इति । ननु साध्यानधिकरणानधिकरणत्वशब्देन साध्यं
यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावस्याबाधनादसङ्गतिरिति चेन्नव्य-
मते बहुव्रीहिः । विग्रहवाक्येन तादृशार्थः प्रत्यायते तत्पदार्थवै-
परीत्येनान्वयान्नाहिवोधः समासेन जन्यते इति व्युत्पत्तेरधिक-
रणमनधिकरणमाधेयत्वानिरूपकं यस्य साध्यस्येति प्रथमं बहुव्री-
हिः । ततो अधिकरणानधिकरणं यस्य इति तदुत्तरं भावप्रत्ययाच्च
नञ्तत्पदस्य नञ् साध्यपदोत्तरं निपातः तत्प्रथमबहुव्रीहिववाक्येन
यत्पदार्थं साध्यनिष्ठाधेयत्वनिरूपकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदव-
दधिकरणमिति बोधः । समासेन तु अधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगि-
तावच्छिन्नाकीभूतनिरूपकताकाधेयतावत्साध्यमिति बोधो जन्यते ।
ततो बहुव्रीहिववाक्येन तु यत्पदोत्तरषष्ठ्यर्थस्य वृत्तितानिरूप-
कत्वासाधिकाणांशे ऽवगाहित्वेनोक्तप्रकार एव बोधः । द्वितीयब-
हुव्रीहिणा तु पुनस्तत्पदार्थं नञ्व्यत्ययेन साध्यनिष्ठाधेयत्वनिरूप-
कत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवदधिकरणनिरूपितत्वं बोध्यते भा-
वप्रत्ययेन तादृशवृत्तित्वमात्रं नञ्तत्पुरुषेण तदभाव इति रीत्या
चरमाधिकरणांशविनिर्मुक्तस्य साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरण-
वृत्तित्वाभावरूपस्य प्रथमलक्षणार्थस्यावगतेः । द्वितीयलक्षणार्थाव-
गतिस्तु एवंरीत्या साध्यस्यानधिकरणं साध्यानधिकरणं साध्य-
वद्भिन्नमिति यावत् तदेवाधिकरणमाधेयतानिरूपकं यस्येति वा-
क्येन यन्निष्ठाधेयतानिरूपकं साध्यवद्भिन्नमिति बोधः । समासे-
न तु साध्यवद्भिन्ननिरूपितवृत्तित्वं यत्पदार्थं बोध्यते इति प्राचां
समाधानम् ॥ ६ ॥

अत्रोत्पत्तिकालावच्छेदेन घटे पृथिवीत्वे न रूपवद्वृत्तित्वं इति
प्रतीत्या पृथिवीत्वादौ रूपवद्वृत्तित्वाभावाभ्युपगमे हेत्वधिकरणनि-
ष्ठावच्छेदकत्वं निरवच्छिन्नं ग्राह्यम् । तेन रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ

नाव्याप्तिः । तत्र घटनिष्ठावच्छेदकत्वस्योक्त्या कालेनावच्छेदादिति
 ध्येयमिति जगदीशः । अत्र केचिदाक्षिपन्ति ननु हेतुतावच्छेदकस-
 म्वन्धावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्योपलक्षितनिरूपितवृत्तित्वा-
 भाव एव लक्षणे निवेशनीयः । अन्यथा वह्निप्रागभावे वह्निविशिष्टनि-
 रूपितवृत्तित्वाभावस्य सत्त्वात् वह्निमान् वह्निप्रागभावादित्यादाव-
 व्याप्तिः स्यात् । तथा च साध्यविशिष्टनिरूपितवृत्तित्वाभावसत्त्वेऽपि
 साध्योपलक्षितनिरूपितवृत्तित्वाभावविरहेण वातिमान् वह्निप्रागभावा
 दित्यादावव्याप्तिविरहात् कथं हेत्वधिकरणनिष्ठावच्छेदकतायां नि-
 रवच्छिन्नत्वं निवेशितमिति वाच्यम् । साध्योपलक्षितनिरूपितवृ-
 त्तित्वाभावस्य निवेशेऽपि वह्निमान् वह्निप्रागभावादित्यादावव्या-
 प्तिवारणार्थं हेत्वधिकरणनिष्ठावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वं देयम् ।
 अन्यथा वह्न्यधिकरणकालावच्छेदेन बन्धुपलक्षितनिरूपितवृत्ति-
 त्वाभावसत्त्वादव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ १० ॥

इति श्रीकालीशङ्करविरचितं सिंहव्याघ्रजागदीशीक्रोडप्रवेशं
 समाप्तम् ।

अथ व्यकरणधर्मावच्छिन्नाभावजागदीश्याः

श्रीशङ्करविरचितं क्रोडपत्रम् ।

नन्विदं वाच्यं (१) ज्ञेयत्वादित्यत्र समवायितया वाच्यत्वाभाव-
भारूपस्य साक्षाभावस्य प्रसिद्धावपि प्रमेयवान् वाच्यत्वादि-
त्यादिकेवलान्तराणि तदप्रसिद्धेरनुद्धारान्मूलस्य न्यूनत्वमत आह
प्रमेयसाध्यता इति जगदीशेनोक्तम् । नन्वत्रापि समवायितया
वाच्यत्वाभावात्तस्यैव स्वीयलक्षणघटकत्वसम्भवे ऽभावान्तरानुसर-
णस्य साध्यपक्षसाध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकाभावघटित-
वक्ष्यमाणत्वाविभौमीयलक्षणाभिप्रायकतया भावत्वेनाभावाभावीय-
प्रतियोगित्वस्य प्रमेयत्वरूपसाध्यतावच्छेदकव्यापकत्वात् भाव-
त्वेनाभावाभावस्य लक्षणाघटकत्वं दुर्वारमेवेति चेन्न । समनियता-
भावात्मैक्यमतेनैव तदभिधानादिति ॥ १ ॥

अथ किं स्वरूपसम्बन्धेन तादात्म्येन वा प्रमेयस्य साध्य-
तासामभावप्रसिद्धिः कृतेति । नाद्यः । वह्निवेन प्रमेयाभावं प-
त्यज्यावृत्तिमात्रवृत्तिगगनत्वादिना प्रमेयाभावानुधावनस्य सन्दर्भ-
विरोधापत्तेः । नापि द्वितीयः । ननु कालिकसम्बन्धेन प्रमे-

(१) नवीश्वरेच्छारूपस्य वाच्यत्वस्य गुणत्वच्छात्वादिसमवायित्वात् समवायित्वं न-
तदव्यधिकरणधर्म इत्यत आह वाच्यत्वमिति अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाविष-
यत्वमेव वाच्यत्वं पदार्थान्तरं वा न तु तादृशेच्छाभावावमतिप्रसक्तत्वादिति जगदीशः । अयमा-
शयः । वाच्यत्वस्येश्वरेच्छारूपत्वे पटस्य घटपदवाच्यतापत्तिः घटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकार-
कभगवदिच्छाया एकत्वेन केवलान्वयितया विषयतासम्बन्धेन पटे ऽपि सत्त्वात् विषयत्व-
रूपत्वे तु विषयता भिन्नेवेति न प्रसङ्गः । अत्र घटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकत्वविशिष्टे-
च्छावत्त्वं विषयतासम्बन्धेन न पटस्येति नातिप्रसङ्गः । न च गुणे गुणान्वयविशिष्टसत्तेति-
वत् पटे घटपदवाच्यत्वमित्यतिप्रसङ्गी दुर्वार एवेति वाचास् । तथापि घटपदजन्यबोधवि-
षयत्वप्रकारतानिरूपितविषयतासम्बन्धेन इच्छावत्त्वमेव वाच्यत्वमस्तु इति चेन्न । विशेषरूपेण
संसर्गत्वाखोकारात् उक्तातिप्रसङ्गवारणासम्भवादिति । केचित्तु इत एवास्तरसादृशत्वादि-
समवायितयेति दीधितिश्रव्यावतार इत्याहुः । विषयताया विषयिरूपत्वे ऽतिप्रसङ्गः
विषयरूपत्वे घटादीनां समवायित्वमेव इत्यतः पदार्थान्तरमिति ॥

यसाध्यकस्थले कालिकसम्बन्धेन साध्याभावः प्रसिद्धिः कार्यो
इत्यव्यवहितवक्ष्यमाणजागदीश्यसङ्गतेः तादात्म्यं साध्यतायामपि
तद्दोषस्य सम्भवे स्थलान्तरानुधावनवैयर्थ्यादिति सम्बन्धसामान्येन
साध्यतायामपि तद्दोषस्य जागरूकत्वादिति चेन्न सम्बन्धसामा-
न्येन साध्यतास्थले एव प्रसिद्धेः कृतत्वात् । ननु कालिकसम्बन्धेन
प्रमेयसाध्यकस्थले इत्यादिजगदीशग्रन्थस्य सामान्यान्त-
र्गतकालिकसम्बन्धस्यापि साध्यतावच्छेदकसंसर्ग इत्यभिप्रायक-
त्वादिति ॥ २ ॥

अप्रसिद्धिदोषस्यैव सत्त्वान्मूले प्रतियोग्यवृत्तिश्चादिदोषान्तरं
किमर्थं अतः तदवतारार्थं शङ्कते नन्विति । अव्यवहितत्वमिति
अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिग्रन्थाभिप्रेतमिति शेषः । तथा च न चैवं
घट इत्यादिमूलस्य केवलान्वयिनो व्यभिचारित्वेनालक्ष्यताप्रदर्शनपर-
त्वान्न पूर्वापरमूलासङ्गतिरित्यभ्येयमिति जगदीशः (१) । अथैवं तर्हि

(१) अस्यायमाशयः । तथा च न चैवं घट एव व्यभिचार इत्यादिमूलस्य केवलान्व-
यिनो व्यभिचारित्वेनालक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वादित्यत्र तथा चेत्तस्य पारिभाषिकाव्यभिचारित्वस्य
अथेदं वाचामित्यादिग्रन्थाभिप्रेतत्वे चेत्तार्थः । तथा च पारिभाषिकाव्यभिचारित्वस्य अ-
थेदं वाचामित्यादिग्रन्थाभिप्रेतत्वे सति न चैवं घट एव व्यभिचार इति मूलस्य केवलान्व-
यिनो व्यभिचारित्वेनालक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वादित्यर्थकसमुदायः पूर्वापरग्रन्थासङ्गतता
हेतुः पारिभाषिकाव्यभिचारित्वस्य अथेदं वाचामित्यादिग्रन्थानभिप्रेतत्वे ग्राप्तेः सा-
मान्याभावघटितत्वेन समवायित्वेन वाच्यत्वाभावसादाय प्रसिद्धाभिधानस्यासङ्गततापत्ते-
रिति पूर्वमूलासङ्गतिस्तन्निरसनार्थं सत्त्वान्नं हेतुविशेषणम् । न चैवं घट इति मूलस्य
केवलान्वयिनो व्यभिचारित्वेनालक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वाभावे पारिभाषिकाव्यभिचारित्वस्य
ग्राप्तत्वे घटान्तर्भावेन तादृशसाध्याभाववद्वृत्तिलाभिधानमनुचितमेव तच्चाभिप्रेतायावा-
धतेः तादृशभाववद्वृत्तिलाभावाघटितत्वेन घटान्तर्भावेन हेतौ तादृशभाववद्वृत्तित्वं न
क्षतिकरमिति अपरमूलासङ्गतिस्तन्निरसने व्यभिचारित्वेनालक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वं हेतुः ।
तथा चायं मूलाशयः । अयं हेतुरलक्ष्यः व्यभिचारित्वादितानुमानात् ज्ञेयत्वेऽलक्ष्यत्वं सि-
द्धम् । तथा च तत्साधारण्यपारिभाषिकाव्यभिचारित्वलक्षणकरणमनुचितमेवेत्याभिप्रे-
त्याह न चैवं घट एव व्यभिचार इति । साध्यसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव व्यभिचाररूपत्वे-
नालक्ष्यतानुमापकत्वात् प्रकृते च तादृशभावाप्रसिद्ध्या व्यभिचाराप्रसिद्धिरित्याभिप्रेत्याह
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि । व्यभिचारधैविरोधिज्ञानविषयस्यैव ग्राप्तत्वेन पारि-
भाषिकाव्यभिचारित्वानुधावनं वार्थं तज्ज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानाविरोधित्वात् इत्या-
भिप्रेत्याह तादृशसाध्याभावसामानाधिकरण्याभावा ग्राप्तिरिति । पारिभाषिकाव्यभि-
चारित्वज्ञानाय व्यभिचारज्ञानं प्रति मण्डिमन्तादिव्याधेन प्रतिबन्धकत्वमस्त्येवेति पारि-
भाषिकाव्यभिचारित्वलक्षणमेव करणीयमतस्तदपि खण्डयति प्रतियोग्यवृत्तित्वेनादिना ।

तादृशसामानाधिकरण्याभावो व्याप्तिरिति मूलासङ्गतिः । अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिमूलस्य पारिभाषिकाव्यभिचारितत्वाभिप्रायकतया तादृशवृत्तित्वसामानाधिकरण्याभावस्य व्याप्तिरिति विधानानुपयुक्तत्वादिति चेत् । न । अथेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिमूलस्य पारिभाषिकाव्यभिचारितत्वाभिप्रायकतया न चैवमित्यादिमूलस्याप्यलक्ष्यताप्रदर्शनपरत्वेन च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकेत्यादिग्रन्थस्यालक्ष्यतापरिभाषितपरत्वात् । ननु अव्यभिचारितत्वस्य पारिभाषिकपरत्वे व्यभिचारविरोधिज्ञानविषयस्यैव व्याप्तिरिति नियमभङ्गः स्यादित्यत उक्तं मूले तादृशसामानाधिकरण्याभावो व्याप्तिरिति तत्सङ्गतेः । तस्याप्रामाणिकत्वाभिप्रायेण शङ्कते प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति ॥३॥

अत्र यत्समानाधिकरणा इत्यस्यानुक्तौ साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्यापि यावदन्तर्गतत्वात्तस्य च व्यापकताघटकसमवायसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणे केनापि सम्बन्धेनावृत्तित्वादयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिरतस्तदुपात्तमित्यग्रे स्फुटीभविष्यति इति जागदीशी । ननु सर्वत्रैव गगनाभावाभावस्य तादृशत्वात्तस्य च यावदन्तर्गतस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादसम्भव इति तत् कथं परित्यक्तमिति चेन्न । तादृशभावस्य वृत्तिमत्त्वेन विशेषणीयत्वात् । तथा च तादृशभावस्य गगनरूपतया वृत्तित्वविरहात्तमादाय नासम्भव इति ॥ ४ ॥

ननु व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकैकदेशवृत्त्यभावस्यैकदेशभेदस्य च सर्वैरेव स्वीकारात् । आत्मघटयोर्नात्मत्वमिति प्रतीत्योभयत्वावच्छेदेनात्मन्यप्यात्मत्वसामान्याभावस्य सत्त्वेन तत्र व्यापकताघटकसमवायसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यसौलभ्यादयमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिविरहेण कथं तद्वारणाय यत्समानाधिकरणत्वदलं निवेशितमिति । अत्र केचित् । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावानभ्युपगमात् । अन्यथा यत्समानाधिकरणदलनिवेशेऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्यापत्तेर्धूमाद्यभावस्य पर्वतायोगोलकोभयत्वावच्छेदेन पर्वतादौ सत्त्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वविरहेण लक्षणाघटकत्वादित्याहुः । तत्र । साध्यव्यापकताघटकसाध्यवृत्तित्वस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वानिरूपितत्वनिवेशेनैव धूमाद्यभा-

वस्य लक्षणघटकतया धूमवान् वह्नेरित्यादावव्याप्यनवकाशात् व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकाभावान्ननु गमस्यानुचितत्वादिति । अत्रेदं समाश्रीयते (१) । रूपध्वंसाभावाभावस्य यावदन्तर्गतस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावेन तत्राव्याप्तिरतो यत्समानाधिकरणत्वमिति ॥ ५ ॥

ननु वह्निमान् धूमादित्यादावपि प्रलयाभावाभावे साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणत्वच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावेनाव्याप्तिरसम्भवेऽयमाज्ञानादित्यादौ यत्समानाधिकरणत्वदलव्यावृत्तिदानं जगदीशस्य इति मिति चेन्न । महाप्रलयानङ्गीकारमतेऽव्याप्तिविरहात् तस्यामहाकालान्तर्भावेण प्रतियोगिसामानाधिकरण्याच्च । स्वविशिष्टेत्यत्र निवेशे तत्राव्याप्तिविरहात् उभयैवायमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिरसम्भवे ग्रन्थकारस्य तत्राव्याप्तिदानस्य युक्तत्वादिति । केचित्तु महाकालस्यापि हेत्वधिकरणतया तत्र हेतोरसत्वेऽपि हेतुसम्बन्धितत्वात् स्वविशिष्टहेत्वधिकरणमहाकालान्तर्भावेण प्रलयाभावाभावे प्रतियोगिसामानाधिकरण्याद्ब्रह्मिमान् धूमादित्यादावव्याप्तेरेवाव्याप्यत्वादित्याहुः ॥ ६ ॥

अथात्र आत्मत्वाभावस्यापि समानकालीनत्वादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् कथमव्याप्तिरुक्तेति । मैवम् । प्रतियोगिसमानाधिकरणा इत्यत्र प्रतियोग्याधिकरणवृत्तित्वस्य निवेशात् । सम्बन्धित्वनिवेशे तु गगनाभावाभावस्य समानकालीनत्वादिसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणतया व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विनापि सर्वत्र लक्षणसमन्वयात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थानुत्थानप्रसङ्गः ॥ ७ ॥

न च हेतुसमानाधिकरणा इत्यपहाय साध्यसमानाधिकरण्यायावन्तस्तादृशाभावाः स्वविशिष्टयद्धर्मावच्छिन्नहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणास्तद्धर्मवत्त्वमित्येव लक्षणं कुतो न कृतमिति वाच्यम् । द्रव्यमात्मत्वादित्यादौ महाकाले साध्यसमानाधिकरणस्य द्रव्यत्वादिसामान्याभावस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणाप्र-

(१) अत्र केचित् आत्मभेदमादाय अयमात्माज्ञानादित्यादावव्याप्तिः स्यात् यदि यत्समानाधिकरणत्वदलप्रवेशो न स्यात् तत्र व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकेकदेश-भेदस्यानुपगमात् । अत एवावयवगुण्ये षट्पटौ न षट् इति प्रतीतिरसिद्धे रित्युक्तमित्याहुः ।

स्निग्धाऽऽयासिप्रसङ्गात् । दैशिकविशेषणतया साध्यसामानाधिकरण्योक्तौ च गौरवादिति जगदीश्वरः । अथात्र दैशिकविशेषणतया साध्यसामानाधिकरण्योक्तौ द्वयत्वात्मत्वोभयाभावस्यापि तादृशस्य स्वविशिष्टव्यधिकरणाप्रसिद्ध्याऽऽयासितादवस्थेन कथं गौरवमित्युक्तमिति शङ्क्यते । न । वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकाले साध्याधिकरणवृत्त्यभावस्य विशेषणीयत्वादिति । केचित्तु स्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यजगद्वृत्तिभिन्नत्वोभयाभाववत्त्वाभावविशेषणत्वान्नोक्ताभावमादायाव्याप्तिरित्याहुः । न च तत्र समनियताभावैक्यमते अयमात्मा आत्मगगनान्यतरत्वादित्यतिव्याप्तिः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यैव तत्र साध्यसामानाधिकरण्यतया तस्य च यावत् एव वाच्यत्वादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादिति वाच्यम् । समनियताभावानामैक्यमनङ्गीकृत्य गौरवाभिधानादिति ध्येयम् ॥ ८ ॥

यत्तत्समानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावाः साध्यसमानाधिकरण्यवत्त्वमित्येव लक्षणमस्तु स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रसङ्गात् बीजाभाव इति । तत्तुच्छम् । तथा सति यत्समानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावाः साध्यसमानाधिकरणा इत्यस्यैव सम्यक्ते साध्य-

(१) न च साध्यसमानाधिकरणत्वप्रवेशे न लाघवमिति वाच्यम् । अनुगमे लाघवात् हि साध्याभावच्छेदकविशिष्टाभावत्वव्यापकाभावकालीनहेतुतावच्छेदकवत्त्वमित्युक्त्यर्थः । साध्याभावच्छेदकवैशिष्ट्याच्चाभावे स्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाले तदुभयसम्बन्धेन स्वं साध्याभावच्छेदकम् । अभावत्वव्यापकत्वचाभावे स्वतादात्म्यस्वविशिष्टहेतुधिकरणत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिककूटत्वावच्छिन्नवत्त्वेतदुभयसम्बन्धेन स्वभावः । कूटत्वावच्छिन्नवत्त्वं च स्वरूपिताधेयताविशिष्टाधेयतावत्त्वसम्बन्धेन आधेयतावैशिष्ट्याभाधेयतायां स्वाश्रयाभावनिरूपितप्रतियोगिताविशिष्टनिरूपकतानिरूपिताधिकरणतावन्निरूपितत्वस्वतादात्म्यैतदुभयसम्बन्धेन स्वमाधेयता । प्रतियोगितावैशिष्ट्यं निरूपकतायां स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वैतदुभयसम्बन्धेन स्वं प्रतियोगितेति । यत्समानाधिकरणेत्यादिलक्षणाधर्मु हेतुतावच्छेदकविशिष्टाभावत्वव्यापकाभावकालीनहेतुतावच्छेदकवत्त्वम् । अभावे हेतुतावच्छेदकवैशिष्ट्यात् स्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्वकालीनसाध्याभावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाले तदुभयसम्बन्धेन स्वं हेतुतावच्छेदकम् । अभावत्वव्यापकत्वं पूर्ववत् । एवं च वैशिष्ट्यघटके सम्बन्धांशे कालीनत्वमधिकं पतितं साध्यासामानाधिकरण्येत्यादिकाले तु न तस्य प्रवेश इति एतत्कल्पस्य लाघवमिति संक्षेपः ।

व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताया इत्यस्य व्यर्थत्वापत्तेरिति जगदीशः । अथ यावत्पदोपादाने ऽपि कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ अतिव्याप्तिवारकतया हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्यं वक्तव्यम् । अन्यथा गवाद्यभावस्यापि कालाद्यवच्छेदेन साध्यसामानाधिकरणत्वेनातिव्याप्त्यापत्तेः । इत्यत्र यः कश्चिदभावो हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण इत्यस्यैव सम्यक्ते यावदन्तस्य वैयर्थ्यं कथं नोक्तं जगदीशेनेति चेन्न । साध्याधिकरणवृत्तित्वस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन वाच्यत्वात् कालो गोमान् गोत्वादित्यादौ प्रलयान्यत्वाद्यभावस्य प्रलयत्वादिसवरूपस्य दैशिकविशेषणतासम्बन्धेन साध्याधिकरणे ऽवृत्तितया अतिव्याप्तिविरोहेण एतन्मते हेत्वधिकरणावच्छेदेन साध्यसामानाधिकरण्यस्यानुक्तत्वादिति । तथा च यावत्पदानुक्तौ घटाद्यभावमादाय धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेरिति । न च वह्न्यादिसामान्याभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति वाच्यम् । हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्यापि दैशिकविशेषणतया वाच्यत्वादिति ध्येयम् । केचित्तु व्यापकत्वदलवैयर्थ्यकथनस्य प्रतियोग्यवृत्तीत्यादिभाषासङ्गत्या प्रकृतोपयोगित्वं यावत्पदस्य वैयर्थ्यकथनं तु न प्रकृतोपयोगि इत्यतस्तत्रोक्तं जगदीशेन । अत एवावयवग्रन्थे प्रतिज्ञान्तरागणे अवयवत्वघटकविशेष्यदलपरित्यागमात्रेणैव व्यावृत्तिः सङ्गच्छत इति तादृशजनकतापर्यन्तनिवेशने प्रतिज्ञाद्यघटकत्वदलपरित्यागसम्भवे ऽपि तत्परित्यागस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वमित्येतल्लाभायावयवघटकेत्यभिहितमिति दीधितिग्रन्थसङ्गतिर्दर्शिता गदाधरभट्टाचार्येण इत्याहुः ॥ ९ ॥

अथात्र प्रतियोगिसामानाधिकरण्यघटितलक्षणे ऽपि विशिष्टाभावोभयाभावादिकमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावासत्त्वे ऽपि लक्षणगमनसम्भवेन प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थानुत्थितिप्रसङ्गस्य स्वयं वक्ष्यमाणत्वेन इदानीमेतत्कल्पे तदभिधानमनुचितमिति चेत् । न । एतल्लक्षणकृन्मते विशिष्टाभावस्य प्रतियोगित्वं वैशिष्ट्ये उभयाभावस्य प्रतियोगित्वं यदभावप्रयुक्तोभयाभावस्तस्मिन्नेव स्वीक्रियते विशिष्टाभावस्य विशेष्यप्रतियोगिकत्वमुभयाभावस्य उभयप्रतियोगिकत्वमिति मतानुसारेण बीजमात्रमुपन्यस्य तत्तदभिधानादिति । एवञ्च कस्याचिन्मते एतल्लक्षणे ऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छि-

ज्ञाभावोत्थितिरस्यैव साध्यव्यापकताधिकरण्यघटितलक्षणे तदपि नास्तीति भावः ॥ १० ॥

अथात्र यत्समानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावा भावभिन्ना इत्यस्यैव सम्यक्त्वे प्रतियोगिसामानाधिकरण्यप्रवेशो व्यर्थ इति । हेत्वाधिकरण्येनैव विशेषणतया बोध्यम् । तेन वह्निसंयोगात्मकाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिरिति । न च तथापि प्रतियोगिवैयर्थ्यादधिकरण्यघटितव्यापकताकल्पे पर्वत इति यत्किञ्चिज्जन्यज्ञानविशेषाभावाभावस्य भावभिन्नत्वाभावेन तमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावसम्भव इति वाच्यम् । प्रतियोगिवैयर्थ्यादधिकरण्यघटितव्यापकत्वस्यानुशरणीयत्वादिति । अत्रोच्यते । सप्तपदार्थातिरिक्तस्यार्थस्यानभ्युपगन्तुमते अभावत्वस्याभाववृत्तिप्रतियोगित्वाभावाभावात्मकतया घटाभावभिन्नमभावत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः हेत्वाधिकरणवृत्त्यभावमात्रस्यैव भावभिन्नत्वादिति ॥ ११ ॥

अतस्तमानाधिकरणा यावन्तस्तादृशाभावाः प्रतियोगिवृत्तय इत्यादि सम्यक्त्वे कृतं गुरुतरस्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिवेदनेनैव चेन्न । वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य वाच्यत्ववृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभावस्य गगनाभावस्याधिकरण्येनैव विशेषणतया बोध्यम् । अत्रोच्यते । सप्तपदार्थातिरिक्तस्यार्थस्यानभ्युपगन्तुमते अभावत्वस्याभाववृत्तिप्रतियोगित्वाभावाभावात्मकतया घटाभावभिन्नमभावत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः हेत्वाधिकरणवृत्त्यभावमात्रस्यैव भावभिन्नत्वादिति ॥ १२ ॥

यदपि यत्समानाधिकरणाः साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा देशिकविशेषणतयोभयवृत्तयस्तत्त्वमित्येवास्तु लक्षणं स्वस्वप्रतियोगिसामानाधिकरण्यान्तर्भावे गौरवात् हेतुसमानाधिकरणस्य तत्तदयोगोलकान्यत्वाभावस्यैव देशिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहाद्धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिविरहात् (१) ।

(१) उभयवृत्तित्वं च स्वप्रतियोगिवृत्तित्वसामानाधिकरणीभयसम्बन्धेन भेदविशिष्टत्वं भेदे च प्रतियोगितावदन्यत्वं विशेषणं देयम् । तेन उभयभेदमादाय न दीष्टः । प्रतियोगितावन्ता च स्वरूपकत्वसामानाधिकरणीभयसम्बन्धेन । आधेयतासम्बन्धेन उभयवृत्तसेवोभयवृत्तित्वमित्यापि केचित् । अथात्र अयोगोलकान्यत्वाभावस्यायोगोलकत्वसङ्गततया तस्य स्वरूपेणीभयवृत्तित्वविरहादेव नातिव्याप्तिः सम्भवतीति तत्तदयोगोलकान्यत्वाभावमादायातिव्याप्तिवारणं कथं कृतमिति चेत् । न । अभावाभावस्यातिव्याप्तिविरहात् तस्य स्वरूपेणीभयवृत्तित्वात् उभयमतसाधारणानुरोधेन तत्तदयोगोलकान्यत्वाभावस्यात्र यद्व्यापकतावच्छेदकत्वमिति ।

तन्मन्दम् । हेतुसमानाधिकरणस्य वह्निसंयोगात्मकाभावस्य द्वै-
शिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वविरहाद्वह्निमान् धूमादित्यादावव्या-
प्तिप्रसङ्गात् । न च भावभिन्नत्वस्य हेतुसमानाधिकरणाभावस्य
प्रवेशे नैष दोषः । तद्वदभिन्नं घटत्वादित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः ।
तद्वदभिन्नत्वाद्यभावस्य तद्वदित्यादिस्वरूपत्वे भावत्वात् पटत्वा-
दिना तद्वदभिन्नत्वाद्यभावस्योभयवृत्तित्वादलं प्रवृत्तिर्न इति जगदी-
शः(१) । अत्र कल्पे यावत्पदानुक्तौ धूमवान् वह्निस्त्यादावतिव्याप्तिः

(१) नन्वत्र संयोगाभावाभावमादायापि दोषसम्भवे कथं वह्निसंयोगात्मकाभावप-
र्यन्तानुधावनमिति चेत् । अत्राहुः । संयोगाभावस्य द्रव्ये ऽनङ्गीकर्तृत्वात् नये तत्र प्रति-
योगिवैयधिकरणघटितव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकलाभावात् । अतः वह्निगात्रक-
संयोगात्मकाभावमादायेति तस्यार्थ इति न काप्यनुपपत्तिरिति ।

अथात्र धूमवान् वह्नि रित्यादिप्रसिद्धस्थल एवातिव्याप्तिरिति तद्वदभिन्नं
घटत्वादित्यादिस्थलान्तरानुधावनं कथं कृतं तदयोगीलकान्यत्वाभावस्य अयोगीलक-
स्वरूपत्वे न भावत्वादिति चेत् । न । तदयोगीलकवृत्तिरूपध्वंसस्वरूपाभावमादाय तत्रा-
तिव्याप्तिविरहात् । न च तद्वदभिन्नं घटत्वादित्यापि तद्वदवृत्तिरूपध्वंससंयोगात्मकाभाव-
मादाय नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यत्र घटनाशात् पूर्वं गुणनाशो न जातः तद्वदभेद-
स्यैव साध्यत्वात् अथवा अत एवास्वरसादादिपदसुपात्तं तेन तद्रूपभिन्नं गुणलान्तरादा-
वतिव्याप्तिरिति ध्येयम् ।

नन्वत्र स्वमते ऽपि भावभिन्नत्वस्य निवेश्यतया तत्राप्युक्तातिव्याप्तिरस्येवेति तद्वद-
भेदाभावस्य भावभिन्नत्वाभावात् पटत्वेन तद्वदभेदाभावस्य च पटत्वेन वाच्यत्वाभा-
वतया प्रतियोगिसामानाधिकरण्यात् पारिभाषिकभावभिन्नत्वस्य निवेशे मन्मते ऽपि तत्र
वक्तुं शक्यत्वात् तद्वदभिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावस्य तद्वदलंस्वरूपत्वात् मन्मते
ऽपि तादृशाभावस्य धर्तुं शक्यत्वेति चेत् । न । स्वमते पटवृत्तित्वविशिष्टतद्वदभि-
न्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावमादायातिव्याप्तेरुद्धारत् यदपिकल्पकमते तु तादृशा-
भावस्योभयवृत्तित्वात् । न च विशिष्टाभावमात्रस्य वक्ष्यमाणस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रति-
योगिताकलविरहेण यद्वैतुमशक्यतया कथमतिव्याप्युद्धारः स्वमतेऽपीति वाच्यम् । स्व-
न्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वपदेन स्वन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविशे-
ष्यत्वावृत्तिलोभयाभावस्य विवक्षितत्वात् यथोक्तप्रतियोगितायाञ्च स्वन्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्न-
त्वसत्त्वे ऽपि साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वावृत्तिलविरहेण उभयाभावसत्त्वादिति केचित् ।
अथैतत्कल्पस्य साध्यवद्वृत्तिभावप्रतियोगिप्रतियोगिकान्यत्वरूपभावभिन्नत्वनिवेशे-
नैव परिष्कारो भवेदिति । न च अयोगीलकभेदाभावस्यापि कालिकेन साध्यावद्वृत्तिभाव-
त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वप्रतिमत्त्वबुद्धिर्विरोधिताघटकसम्बन्धेन साध्यावद्वृत्तित्वस्य
विवक्षणीयत्वादिति । मैवम् । वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निसंयोगात्मकाभावमादाय
गुणरव्याप्तेः अव्याप्यवृत्तिलज्ज्ञानस्यानुत्तेजकतामते निरवच्छिन्नसमवायस्यैव स्वप्रतियोगि-

इदानीं तु यावदन्तर्गतस्य तत्तद्व्योमोलकान्यत्वाभावस्य तदीयरूपध्वं-
सवदन्यत्वाभावस्य च विशेषणतयाभयवृत्तित्वाभावाच्चातिव्याप्तिः ।
यत्समानाधिकरणत्वदलानुक्तौ वह्निमान् धूमादित्यादौ तद्वर्तीयरूप-
ध्वंसवदन्यत्वाभावमात्रायाव्याप्तिः । व्यापकत्वदलानुक्तौ तत्पूर्व-
तीयरूपध्वंसात्मकभावमादाय तत्रैवाव्याप्तिः । दैशिकविशेषणत-

मस्त्वबुद्धेर्विरोधिताघटत्वसम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन वह्निसंयोगस्य साधावद्भूतिलविरहात् ।

न च कालिकादिकृतविशेषणताद्यन्तसम्बन्धेन साधावद्भूतिलविवचनाच्चायं दोष
इति वाच्यम् । गगनाभावभेदमभावत्वादित्यादौ अतिव्याप्तिः हेतुसमानाधिकरणभावमा-
त्रस्यैवोभयवृत्तित्वात् । तत्तदपदार्थातिरिक्तपदार्थानभ्युपगमात् नन्वेवं त्वन्तरेऽपि एव दोषः
गगनाभावभेदाभावात् गगनाभावस्य घटत्वेन वाच्यत्वाभावरूपतया तस्य वाच्यत्वरूपप्रति-
योगिसामानाधिकरण्यादिति चेत् । मैवम् । उक्तरीत्याऽतिव्याप्तिवारणाय प्रतियोगि-
सामानाधिकरण्यात् घटकप्रतियोगितायां केवलान्वयितानवच्छेदकभूतानुयोगितानिरूपि-
तप्रतियोगिताकाभावीयत्वसाध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वोभयाभावस्य निवेश्यत्वात्
तथा च वाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायां केवलान्वयितानवच्छेदकभूतगगनाभावभेदाभावत्व-
रूपानुयोगितानिरूपितगगनाभावभेदनिष्ठप्रतियोगिताकाभावीयत्वसाध्यतावच्छेदका-
गगनाभावभेदत्वानवच्छिन्नत्वोभयोः सत्त्वान्नातिव्याप्तिः वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ
वाच्यत्वेन ज्ञेयत्वाभावमादाय लक्षणसमन्वयः । न च प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ
उक्तरीत्या भव्याप्तिरिति वाच्यम् । केवलान्वयितानवच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितप्र-
तियोगितायां साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य वाच्यत्वात् । तथा च घटत्वेन वाच्य-
त्वात्तदभावादाय लक्षणसङ्गतिः । न च गगनाभावभेदमभावत्वादित्यादौ गगनाभावभेदा-
भावत्वोभयाभावप्रतियोगितायां तादृशोभयाभावसत्त्वादिति व्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यता-
वच्छेदकानवच्छिन्नत्वपदेन स्वावच्छिन्नत्वस्वेतरधर्मानवच्छिन्नत्वोभयसम्बन्धेन साध्य-
तावच्छेदकवदन्यत्वस्य वाच्यत्वात् तादृशप्रतियोगितायां तदुभयोः सत्त्वात् । न च
तत्र स्थले गगनाभावभेदत्वावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायां तदुभयाभावसत्त्वात्
अतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । स्वेतरधर्मानवच्छिन्नस्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपितानुयो-
गितानिरूपितत्वघटितत्रितयसम्बन्धस्यैव साध्यतावच्छेदकवदन्यत्वघटकत्वंोपगमात् ।
न चैवं भेदवान् वाच्यत्वादित्यादौ तादृशोभयाभाववत्प्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरव्याप्तिः
भेदत्वावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगितायां वाच्यत्वत्वावच्छिन्नभेदनिष्ठप्रतियोगितायां
च केवलान्वयितानवच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितभेदत्वावच्छिन्नगगनाभावनिष्ठ-
प्रतियोगिताकाभावीयत्वसाध्यतावच्छेदकविशिष्टान्यत्वयोः सत्त्वादिति वाच्यम् । केव-
लान्वयितानवच्छेदकीभूतानुयोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिताका-
भावीयत्वस्य उभयाभावप्रतियोगिघटकत्वात् । वैशिष्ट्यं च स्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकत्व-
स्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकनिरूपकताकानुयोगिताकत्वोभयरूपं बोध्यम् । न च तत्स्थले
केवलान्वयितानवच्छेदकानुयोगितानिरूपिततादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् ।
घटानुयोगिकस्वरूपावच्छिन्नभेदत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तादृशत्वात् अधिकमन्य-
वानुसन्धेयम् ।

कृत्वाभावस्य तादृशरूपध्वंसाभावव्याप्यत्वोभयाभावस्य च निरुक्त-
यावदन्तर्गतस्य भावभिन्नस्य च देशिकविशेषणतयोभयवृत्तित्वा-
भावाद्बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरेव एतत्कल्पे दोषो मन्तव्यः ।
यदि च विशिष्टाभावप्रतियोगित्वं वैशिष्ट्ये उभयाभावस्य प्रति-
योगित्वञ्च यदभावप्रत्ययकोभयाभावस्तस्मिन्नेव स्वीक्रियते वैशि-
ष्ट्यव्यासज्यवृत्तिप्रमाणवच्छिन्नत्वं वा साध्यव्यापकतावच्छेदक-
प्रतियोगिताविशेषणं दीयते तदा एतन्मते कोपि दोषो नास्तीति
निपुणतरं विभावनीयम् ॥ १४ ॥

अत्र च(१) साध्यवन्निष्ठाभावः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन विशेष-
णीयः तेन साध्यवन्मात्र एव समवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभाव-
प्रतियोगित्वेन घटाद्यभावस्य सत्त्वे ऽपि न साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियो-
गितानवच्छेदकप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धिः । इत्थञ्च(२) त-
त्सम्बन्धेन स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगिता-
वच्छेदकोपि यस्तदन्यत्वे सति तत्सम्बन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेद-
कत्वरूपं तत्सम्बन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमिति जगदीशेनो-
क्तम् । अथात्र यद्यत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नानधिकरणं साध्यवत् त-
त्तत्प्रतियोगिनाभिन्नत्वं साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमित्यस्यैव स-
म्बन्धेन साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनं

(१) साध्यतेत्यादि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदिका-
यत्ताभावप्रतियोगिता तादृशाभावा इत्यर्थ इति जगदीशेनोक्तम् । तत्र साध्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नत्वस्य प्रयोजनं विशिष्टसत्तावान् जातिरित्यादावतिव्याप्तिवारणमुक्तम् । अत्र
प्रतियोगिव्यधिकरण्याधदितस्यैव कल्पस्य निर्दुष्टतया तत्कल्पे साध्यवन्निष्ठत्वस्य
स्वरूपेण निविष्टतया यावदन्तर्गतव्यभिचारिस्थलभवाभावमादाय नातिव्याप्तिः सम्भ-
वतीति चेत् । न । तत्रातिव्याप्तिवारणं ऽपि घटाभाववृत्तित्वविशिष्टगणनाभाववान्
अभावत्वादित्यादौ अतिव्याप्तः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमनिवेश्य वारयितुमशक्य-
त्वात् एवमग्रे ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यत्रापीदृश एव पूर्वपक्षः ईदृशमेव चोत्तरं बोध्यम् ।

(२) अथात्र साध्यवन्निष्ठाभावस्य सामान्यतः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन निवेशेनैव
वह्न्यभावीयप्रतियोगित्वेन घटाद्यभावमादायासम्भववारणसम्भवात् इत्थञ्चेत्यादिग्रन्था-
नुत्थितिप्रसङ्गः तादृशाभावस्य केवलान्वयितया प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् इति-
चेत् । मैवम् । जलसंयोगस्वरूपाभावमादाय नित्यगुणाद्यधिकरणकसङ्केतो अव्या-
प्तिप्रसङ्गात् तादृशाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावेन व्यापकतावच्छेदकप्रतियो-
गिताकत्वादिति ध्येयम् ।

अथात्र स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवन्निष्ठेत्यादिकमेव निवेद्यतां किं तत्सम्ब-
न्धेनेति कथंनेनेति चेत् । न । घटवान् महाकालत्वादित्यादौ महाकालानुयोगिककालि-
केन साध्यतायां स्वावच्छिन्नानधिकरणसाध्यवतोऽप्रसिद्धेरिति केचित् ।

व्यर्थमिति चेन्न । व्यापकतावच्छेदकत्वपदेन अधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यैव प्रत्ययत्वेन तदनुक्तौ व्यापकतावच्छेदकत्वपदस्य पारिभाषिकत्वात् । जगदीशेन तत्परित्यक्तत्वात् व्यापकतापदस्य पारिभाषिकत्वं न कस्य लाघवमात्रानुरोधेन भट्टाचार्येण तथैवोक्तत्वाच्च ॥ १५ ॥

अथात्र कल्पे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेन तस्य विशेषणीयत्वेऽपि समवायित्वेन वाच्यत्वाभावप्रतियोग्याधिकरणत्वेन घटादिभेदस्य साध्याधिकरणे सत्त्वेन पुनरप्रसिद्धितादवस्थ्यमिति चेत् । न । साध्याधिकरणवृत्तितादृशभावप्रतियोगितावच्छेदिका या या प्रतियोगिता तदन्यत्वस्य व्यापकतावच्छेदकत्वपदस्य विवक्षितत्वात् । साध्याधिकरणवृत्तित्वं च स्वनिष्ठावच्छेदकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन । अवच्छेदकता च स्वावच्छिन्नव्यापकताकाधिकरणत्वसम्बन्धेन । स्वं साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाभिमतता प्रतियोगिता । न च तथापि स्वावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणत्वसम्बन्धेन समवायित्वेन वाच्यत्वाभावप्रतियोगित्ववद्घटादिभेदस्यापि संसर्गनया तादृशप्रतियोगित्वस्यापि साध्याधिकरणवृत्तित्वेन पुनरप्रसिद्धितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । प्रतियोगितायाः अन्यूतानतिरिक्तवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसंसर्गत्वाभ्युपगमात् । लब्धार्थिका सती रूढिरित्यादिपङ्क्तिव्यवहारावसरे पङ्कजशब्दार्थविचारप्रस्तावे एतस्य स्वयमेवोक्तत्वाच्च ॥

अथात्र लघुरूपसमनियतगुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकर्तृनये घटाद्यभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वं घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वापेक्षया लघुनिघटत्वे एव स्वीकरणीयम् । तथा च घटाद्यभावप्रतियोगित्वस्य साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकभिन्नत्वेन घटाद्यभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकतया यावदन्तर्गतस्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यादसम्भव इति चेत् । न । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्यानुशरणीयत्वात् । तथा च यत्किञ्चित्साध्याधिकरणावृत्तिस्वविशिष्टसामान्यिका या या प्रतियोगिता तदन्यत्वं साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वमिति समुदितार्थः । इत्थञ्च घटाद्यभावप्रतियोगिताविशिष्टसामान्यस्यैव साध्याधिकरणावृत्तितया तदन्यत्वस्य घटाद्यभावप्रतियो-

वित्वे ऽसत्त्वेन घटाद्यभावस्य लक्ष्यत्वमिति सर्वं सुखितम् ॥१६॥

वस्तुतः साध्यवन्निष्ठस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येच्छेदकत्वमेव तत्सम्बन्धेन साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वं ॥ १५ ॥ तत्र साध्यवन्निष्ठत्वमभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन ग्राह्यत्वेन स्पन्दः कालत्वादित्यादौ स्पन्दत्वाभावस्यापि कालिकसम्बन्धेन साध्यवति वृत्त्या यावदनन्तर्गतत्वेन वाच्यत्वाद्यभावस्य तादृशस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्ये ऽपि न क्षतिः । इत्थं जातिसामान्याभावादेरपि वह्न्यादिव्यापकतया तत्प्रतियोगिकजात्यादिस्वरूपस्य हेतुसमानाधिकरणाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावादसम्भवापत्तेरतोऽभावा इत्युक्तम् । भावभिन्नाः च तदर्थे इति जगदीशेनोक्तम्(१) । न च प्रमेयवान् घटाभावत्वादित्यादौ जातिस्वरूपाभावस्य हेत्वधिकरणवृत्तिभावेन लक्षणाघटकतयाऽभावान्तरमादाय लक्षणसम्भवात् कथमसम्भवापत्तिरित्युक्तं जगदीशेन अव्याप्यापत्तिरित्यस्यैकमुचितत्वादिति वाच्यम् । विषयतादेर्वृत्तिनियामकत्वमते जातिानुयोगिकविषयतासम्बन्धेन नित्यज्ञानाभावाभावस्य व्यतिरिक्त्वादिसम्बन्धस्य वृत्तिनियामकत्वमते जातिसामान्याभावस्यापि तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तितया तमादायो-
ग्यत्वे ऽपि लक्षणगमनासम्भवात् ॥ १७ ॥

अथ घटत्वेन जातिसामान्याभावाभावस्यातिरिक्तस्य तादृशतया यस्य च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात्पुनरसम्भवापत्तिरिति चेत् । न । भावभिन्नत्वपदेन साध्यवद्वृत्तिभावप्रतियोगिप्रतियोगिकान्यत्वस्य विवक्षितत्वात् । अत एव मनोन्यत्वाद्यभावस्यातथात्वान्नातिप्रसङ्ग इति दीधितिकारोक्तमपि सङ्गच्छते । साध्यवद्वृत्तिभावरूपाभावप्रतियोगी प्रतियोगी यस्येति विग्रहः भावप्रतियोगिप्रतियोगिकान्यत्वोक्तौ मनस्त्वात्मकस्य मनोभेदाभावस्य तद्विरहात् पुनर्दीधितिकारोक्तास-

(१) न चात्र कले विषयितया गुणलाभावस्य साध्यत्वे तज्ज्ञानत्वादित्येता तादृशगुणलाभाववद्भेदाभावमादायाव्याप्तिरिति वाच्यम् । व्यापकताघटकसम्बन्धेन साध्यवद्वृत्तितावच्छेदकत्वस्य प्रतियोगितायां विवक्षितत्वात् । इत्थं च जातिसामान्याभावस्य वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ पर्यन्तलाभावाभावस्य च वह्निमान् धूमादित्यादौ लक्षणघटकत्वात् भावभिन्नत्वपर्यन्तानुसरणमिति कैचित् ।

ङ्गतिरत उक्तं साध्यवद्भूतीति । प्रतियोगिप्रतियोगिकान्यत्वोक्तौ च तादृशभावाप्रसिद्धिरत उक्तं भावः । ननु साध्यवद्भूतिभावप्रतियोगिप्रतियोगिकान्यत्वरूपभावभिन्नत्वविशिष्टो ऽपि पृथिवीत्वमनस्त्वैतदन्यतरस्वरूपस्यान्यतराभावाभावस्य साध्यवद्भूति यत्पृथिवीत्वं तत्प्रतियोगिप्रतियोगिकत्वेन मनस्त्वस्वरूपाभावस्य भावभिन्नत्वविरहात् दीधितिकारोक्तासङ्गतितादवस्थ्यमिति । न च घटत्वेन मनोन्यत्वाभाव एव तादृशभावभिन्न इति वाच्यम् । नस्यापि पृथिवीत्वं पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टः घटत्वेन मनोन्यत्वाभावस्तदन्यतरस्वरूपाभावमादाय साध्यवद्भूतिभावप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वादिति चेत् । न । साध्यवद्भूतिभावप्रतियोगिनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वं तदन्यप्रतियोगिताको यांऽभावः स एव भावभिन्नः अभाव इत्यर्थस्य पर्यवसितत्वादिति । साध्यवद्भूतिभावश्च साध्यव्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः । तेन घटत्वेन वाच्यत्वाभावाभावस्य पर्वतभिन्नभेदस्य पर्वतत्वस्वरूपत्वेन साध्यवद्भूतिभावत्वात् तत्प्रतियोगिप्रतियोगिकत्वे ऽपि न लक्षणाघटकत्वम् । यस्तुतो भावभिन्नपदेन साध्यवद्भूतिभावीयप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताकान्यत्वस्य विवक्षणात् कोऽपि दोष इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । साध्यवद्भूतित्वं यद्यपि येन केनापि सम्बन्धेनोच्यते तदा मनस्त्वस्वरूपस्य मनोभेदस्य कालिकादिसम्बन्धेन साध्यवद्भूतित्वेन मनोन्यत्वाद्यभावस्यातत्त्वात् त्वान्नातिव्याप्तिप्रसङ्ग इति दीधितिकारोक्तासङ्गतिः रूपभिन्नत्वान्नादित्यादौ रूपत्वस्वरूपाभावस्यातत्त्वादतिव्याप्तिश्च । यदि स्वरूपसम्बन्धेन साध्यवद्भूतित्वं विवक्ष्यते तदा जातिसामान्याभावाभावमादाय पुनरसम्भवतादवस्थ्यम् । तस्मात् स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धेन साध्यवद्भूतित्वं वाच्यम् । तथा सति मनस्त्वस्य मनोन्यत्वाभावीयप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसमवायसम्बन्धेन साध्यवद्भूतित्वविरहेण मनोन्यत्वाभावस्य निरुक्तभावभिन्नत्वमस्त्येवेति नासङ्गतिः । जातिस्वरूपाभावस्य स्वीयप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धेन साध्यवद्भूतितया जातिसामान्याभावाभावस्य लक्षणाघटकत्वमिति बोध्यम् । एवञ्च व्यापकताघटकीभूतसाध्यवन्निष्ठत्वमेव स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविरोधिताघटकसम्बन्धेन वाच्यम् । तावतैव जात्यादिस्वरूपाभावस्य लक्षणाघटकतयाऽसम्भववारणसम्भवात् भावभिन्नत्वदलं व्यर्थमिति

पूर्वपक्षो दुर्वार इति सुधीभिर्मन्यते (१) । केचित्तु स्वाभावत्वं स्वप्रतियोगित्वमितिमते । तदा तदधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्वभावो जातिसामान्याभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वावच्छिन्नभावो जातिस्वरूपत्वेऽपि घटत्वेन जातिसामान्याभावाभावीयप्रतियोगित्वस्यातिरिक्ततया तदवच्छिन्नाभावस्य जात्यनात्मकतया घटत्वेन जातिसामान्याभावाभावस्य साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वाभावेन लक्षणाघटकत्वात् तमादाय नासम्भव इति चेत् । तदपि न मनोरमम् । एवमपि द्वितीयलक्षणे जात्यभावत्वेन साध्यभावमादायासम्भवस्य दुर्वारत्वादिति ध्येयम् । परे तु समनियताभावानामनैक्यमते घटत्वादिना जातिसामान्याभावाभावस्यैव घटत्वादिना वाच्यत्वाद्यभावस्वरूपतया तस्य च वाच्यत्वादिरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यान्नासम्भवशङ्काप्यस्ति । भावभिन्नत्वं साध्यवद्बुद्धिभावान्यत्वं किं वा यथाश्रुतमेव मनोन्यत्वाद्यभाव इत्याद्युत्तरग्रन्थस्तु समनियताभावानामनैक्यमते घटत्वेन मनोन्यताभावमादाय सङ्गमनीयः । न चैवमपि जातिष्वादिविशिष्टजातिसामान्याभावाभावमादायासम्भवो दुर्वार एवेति वाच्यम् । तादृशभावस्य वक्ष्यमाणस्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वविशेषणेनैव वाच्यणीयत्वादित्याहुः ॥ १८ ॥

यत्तु साध्यवद्बुद्ध्यभावप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताकाकारार्थ इति । तन्मन्दम् । केवलान्वयिसाध्यकसङ्गतौ तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्तेः गगनस्वरूपाभावस्य तादृशत्वेऽपि तस्य हेतुसामानाधिकरण्यासम्भवादिति जागदीशी (२) । अथात्र घटत्वेन

(१) अत्र केचित् । यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावादिति । अन्ये त्वेवमाहुः । प्रमेयमित्याकारकयत्किञ्चिज्ज्ञानविषयत्वाभावाभावमादाय लक्षणगमनसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिष्वेत्यादिगत्यावतारानुपपत्तिः स्यात् यदि व्यापकताघटकसाध्यवृत्तिष्ठत्वस्य स्वप्रतियोगित्ववृत्तिविरोधिताघटकसम्बन्धेन प्रवेशः स्यात् तथाहि निरवच्छिन्नस्वरूपस्यैव स्वप्रतियोगित्वमज्ञा यद्विरोधिताघटकसम्बन्धतया तेन सम्बन्धेन तदभावस्य साध्यवृत्तिष्ठत्वविरुद्धेण तस्य व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकलात् स्वरूपेण साध्यवृत्तिष्ठत्वोक्तौ तु स्वरूपेण तस्य साध्यवृत्तिष्ठत्वेक व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकलाभावादेव व्युदासादिति ।

(२) अथात्र बह्विनिष्ठप्रतियोगित्वतर्कह्विनिष्ठप्रतियोगित्वैतदन्तरवृत्तिः तादृशत्वोत्पाकारकाभावमादायासम्भवसम्भवे केवलान्वयिसाध्यकसङ्गतौ तादृशत्वमिति चेत् । न । अप्रसिद्धनिबन्धनासम्भवाभावादिति केचित् । अपरे तु यदभावप्रतियोगित्वमावच्छिन्नाभावः साध्यवद्बुद्धिः तदभाव इति विवक्षणात् दोषाभावादित्याहुः ।

गगनाभावाभावीयप्रतियोगितावच्छिन्नाभावस्य गगनस्वरूपतया
साध्यवदवृत्तित्वेन साधनसमानाधिकरणस्य साध्यवदवृत्त्यभावप्र-
तियोगितावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य घटत्वेन गगनाभावाभावस्य प्र-
तियोगिसमानाधिकरणतया केवलान्वयित्वापि लक्षणगमनसम्भ-
वादेतद्दूषणमयुक्तमिति चेत् । न । स्वाभाविकं स्वप्रतियोगित्वमिति
मते समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य प्रतियोगितावच्छे-
दकस्वरूपत्वेन गगनाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छिन्नाभावस्य
गगनस्वरूपत्वस्वीकारेऽपि घटत्वेन गगनाभावाभावीयप्रतियोगित्व-
स्यातिरिक्ततया तदवच्छिन्नाभावस्य गगनस्वरूपत्वस्वीकारेण तस्यै-
वासिद्धतया घटत्वेन गगनाभावाभावीयप्रतियोगित्वस्य साध्यवदवृ-
त्त्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहादिति ध्येयम् । ॥

ननु साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकस्य साध्यावच्छेद-
वाच्यत्वाद्यभावमादाय उक्तातिप्रसङ्गव्युदाससम्भवात् साध्यता-
वच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकाभावान् साध्याव-
च्छेदोपादानं गौरवप्रसक्तम् आह अत एवेति इति जगदीशेनोक्तम् (१) ।
तस्यायमाशयः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियो-
गिताका यावन्तोऽभावाः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन स्व-
विशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणास्त्वेवमिति
समुदितार्थः । सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावमादायासम्भववारणाय
साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नेत्युक्तम् । कालिकादिसम्बन्धेन
प्रतियोगिसमानाधिकरणाद्धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरतः
स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनेति । न च साध्यतावच्छेदकसम्ब-
न्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरण्यं प्रतियोगित्वं तु यथाकथञ्चित्स-
म्बन्धावच्छिन्नं ग्राह्यं तत एव नासम्भवादिसम्भावनापीति वाच्य-
म् । सम्बन्धान्तरावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकाभावमादाय लक्ष-
णगमनसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमूलानुत्थितिप्रसङ्गात् । न च
धनी चैत्रत्वादित्यत्राव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकीभूतस्वामित्वसम्ब-

(१) नन्वत्र मनोभेदाभावस्य गृहीतमशक्यत्वेऽपि मनोभिन्नभेदमादाय तस्य स्वप्र-
तियोगितावच्छेदकतादात्म्येन प्रतियोगिसमानाधिकरण्यविरहान्नातिव्याप्तिरिति
चेत् । मैवम् । पर्वतभिन्नभेदमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणाय साध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरण्यस्यावश्यं निवेद्यतया भूतत्वमूर्तत्वोभयवान्
मूर्तत्वादित्यादावतिव्याप्तिरुक्तमिति ।

साध्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । घृत्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्वीकारेण एव निरुत्त्यादरात् । अत एव सिद्धान्तलक्षणे एतदुक्तमिति ध्येयम् ॥ २० ॥

यदापि ननु यादृशाभावप्रतियोगिताया व्यापकं साध्यतावच्छेदकं तादृशो यः कश्चिदभावो यद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणस्तद्धर्मवत्त्वं व्याप्तिरित्युक्तौ च वाच्यत्वाद्यभावमादायाति निवारणसम्भवात् यावत्त्वगर्भलक्षणं गौरवप्रस्तमत आह अत एवेति । तदप्यसङ्गतम् । प्रतियोगितामात्रस्यैव प्रत्येकपर्यवसितत्वेन वह्निधूमोभयत्वादेस्तद्यापकत्वासम्भवाद्बहिधूमोभयवान् धूमादित्यादावव्याप्तिभयेन तादृशानिरुक्तेः शङ्कितुमशक्यत्वादिति जगदीशः । अत्रेदं शङ्कते । उभयत्वस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन एकत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वेऽपि प्रतियोगिवैयधिकरणघटितव्यापकत्वमस्तीति । मैवम् । प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेद्य वह्निधूमोभयवान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारणसम्भवेऽपि गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावदभावान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तेः सत्तावदभावीयप्रतियोगित्वाधिकरणे गुणे सत्त्वानतिरिक्तसाध्यतावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्त्वाधिकरणत्वसत्त्वेन सत्तावदभावस्य लक्षणघटकत्वेन तस्य प्रतियोगिसमानाधिकरण्यसत्त्वादिति । न च तत्रातिव्याप्तिः भूतत्वगुणोभयवान् मूर्तत्वादित्यादिवत्स्वीकरणीयेति वाच्यम् । जगत्प्रसंगे तत्रातिव्याप्यसम्भवेन भवन्मते तत्स्वीकारेऽतीव सन्दर्भविरोधापत्तेः । न च तथापि साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं व्यापकताघटकं वाच्यं सत्तावदभावीयप्रतियोगिनिगुणे साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तावदभाववच्छिन्नानधिकरणत्वेन विशिष्टसत्त्वस्य सत्तावदभावीयप्रतियोगित्वाव्यापकत्वात् सत्तावदभावस्य लक्षणाघटकत्वेन न तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति स्वरूपतः साध्यतावच्छेदकस्थले वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः तत्र साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकस्याभावादि ध्येयम् । वस्तुतस्तु यथाश्रुताभिप्रायेण ग्रन्थकृता दूषितत्वे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेद्य तत्राव्याप्तिवारणं न शक्यतीति भावः ॥ २१ ॥

नव्यास्तु साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताको यः कश्चिदभावो यदधिकरणम्

च्छेदकसम्बन्धेन तादृशप्रतियोगित्वमात्रसमानाधिकरणस्तत्त्वमिति
जगदीशेनोक्तम् । अत्र च वह्निधूम-वावच्छिन्नाभावमादाय धू-
मवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय च्छिन्नान्तम् । साध्यनिष्ठप-
दमपि तदर्थमेव । धूमवान् वह्नेरित्यादे-रुक्तादिसम्बन्धेन धूमा-
द्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरण्यादति-
व्याप्तिरतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनेति । साध्यतावच्छेदकस-
म्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणयोक्तौ प्रति-योग्यां सम्बन्धाव-
च्छिन्नत्वं न निवेद्यते प्रयोजनाभावात् । तथैव वह्निमान् धूमा-
दित्यादौ व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वमात्राद्यभावमा-
दाय लक्षणगमनसम्भवेऽपि प्रमेयवान् वाच्यत्वात् । तदौ गगनादि-
रूपेण प्रमेयाद्यभावरूपव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-विशेषणा लक्षण-
गमनासम्भवात् न प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थानुत्पत्तिरसङ्गः (१) ।
अत्र च लक्षणे तादृशपदेन साध्यनिष्ठप्रतियोगित्वमात्रपरामृश्यते
न तु साध्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगित्व-
पर्यन्तं तथा सति यः कश्चिदभावो यदधिकरणावच्छेदेन साध्यता-
वच्छेदकातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रतियोगित्वाश्रयसमाना-
धिकरण इत्यस्यैव सम्यक्ते साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकत्वपर्यन्तमभाव-
विशेषणं व्यर्थम् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्त्यभावात् । तादृशता-
त्रोक्तौ च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावं विना लक्षणगमनसम्भवे
प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमूलानवतारप्रसङ्गः । अथात्र धर्मानवच्छि-
न्नत्वमेवोच्यतां किं साध्यतावच्छेदकातिरिक्तत्वस्य धर्मविशेषणत्वेनेति
सर्वत्रैव गगनस्वरूपेण साध्याभावस्य लक्षणघटकत्वादव्याप्त्यस-
म्भवादिति चेन्न । अखण्डाभावघटकतया सार्थक्यात् । न चैवमप्य-
नतिप्रयोजनकतया कथमेतत्पर्यन्तं विशेषणमिति वाच्यम् । भूत-

(१) न च कालिकेन प्रमेयाभावस्तत्र गृहीतव्य इति वाच्यम् । सम्बन्धस्यापि वृत्ति-
सम्बन्धपर्यन्तत्वात् साध्यातावच्छेदकातिरिक्तकालिकावच्छिन्नत्वात् प्रतियोगिताया इति
भावस्य गृहीतुमशक्यत्वात् गुरुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितास्वीकर्तव्ये विषयत्वापेक्षया
प्रत्यक्षस्य गुरुतया तदवच्छिन्नाभावाप्रसङ्गेः गगनादिना प्रमेयाभावं विना लक्षण-
विशेषणमिति । अत एव साध्यातावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिवेशी-
कृतकवागीशकृतपञ्चिकायासुक्तम् ।

त्वभूतत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावमात्राद्विधितिसङ्गमनार्थकत्वात् ।
 केचित्तु धर्मानवच्छिन्नत्वमात्रनिवेशने प्रतियोगितामात्रस्यैव सम्ब-
 न्धावच्छिन्नत्वेन वृत्तिरूपधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्याऽस-
 म्भवः स्यादत उक्तमिति धर्मविशेषणम् । न च धर्मविधया धर्म-
 निष्ठावच्छेदकत्वात् कत्वनिवेशेनैवासम्भवाभावात् तद्वारकम-
 तिरिक्तान्तविशेषणार्थमिति वाच्यम् । यथा सन्निवेशे वैयर्थ्या-
 भावात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य प्रतियो-
 ग्यंशे प्रकारीभूतधर्मोऽपि केचिदित्यादिना भट्टाचार्यैः स्वीकृततया
 तन्मते ऽसम्भावतादवस्थ्याच्चेत्याहुः । न चैवमपि साध्यतावच्छेद-
 कातिरिक्तधर्मावच्छिन्नत्वमपहाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्व-
 मेव निवेश्यता सर्वत्र व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका-
 भावमादाय लक्षणगमनसम्भवादिति वाच्यम् । प्रमेयवान् वाच्य-
 त्वादित्यादौ व्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताया व्यधिकरण-
 सम्बन्धाप्रसिद्ध्या प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावमात्रस्यैव हेत्वधिकरणाव-
 च्छेदेव प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावात् । न च व्यधिकरणस-
 म्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकाप्रतियोगिताकाभावमादायैव प्रमेयवान्
 वाच्यत्वादित्यादौ लक्षणगमनसम्भव इति वाच्यम् । कालिकस-
 म्बन्धेन धूमत्वविशिष्टाभावमादाय धूमवान् वह्नेरित्यादौ अतिव्या-
 प्तिसाध्यार्थं साध्यतावच्छेदकाघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्व-
 स्यैव निवेश्यत्वात् । न च विरुद्धोभयसम्बन्धावच्छिन्नाभावमादा-
 यैव प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादौ लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् ।
 विरुद्धोभयत्वस्य संसर्गतावच्छेदकतानभ्युपगमात् । विशिष्टधीनि-
 यामकतावच्छेदकस्यैव संसर्गतावच्छेदकत्वात् अभ्युपगमे तु वि-
 रुद्धोभयसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावमादाय व्यधिकरणधर्माव-
 च्छिन्नाभावं विनापि लक्षणगमनसम्भवे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिमू-
 लानुत्थितिप्रसङ्गः । केचित्तु गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन
 लघुरूपसमनियतगुरुरूपेण साध्यतायामव्याप्तिभिया साध्यतावच्छे-
 दकावच्छिन्नत्वस्य निवेशासम्भव इत्याहुः ॥ २२ ॥

येन सम्बन्धेन व्यापकत्वं तेन सम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणवृ-
 त्तित्वं वक्तव्यमन्यथा पृथिवी महाकालकपालान्यतरत्वादित्यत्र पृ-
 थिवीत्वाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन पृथिवीत्वरूपप्रतियोग्यधिक-
 रणे महाकाले वृत्तेरतिव्याप्यापत्तेः । कालिकसम्बन्धेन पृथिवीत्वस्य

व्यापकत्वं न घटते नित्यपृथिव्यां भिचारात् अतो न तत्सम्बन्ध-
मादायातिव्याप्तिसम्भावना । या स्पन्दो महाकालत्वादित्या-
दावतिव्याप्तिः स्पन्दमात्रस्य जन्यतया कालिकसम्बन्धस्यापि स्प-
न्दत्वव्यापकतावच्छेदकत्वसम्भवेन तेन सन्धेन स्पन्दत्वरूपप्र-
तियोग्यधिकरणे महाकाले स्पन्दत्वाद्यभावः सत्त्वात् । न च स्प-
न्द इत्याकारकयत्किञ्चिद्वोधव्यक्तेर्विषयतासम्भवेन स्पन्दत्वव्या-
पकत्वात् यावदन्तर्गतस्य तदभावस्यैव साध्यव्यापकताघटकविष-
यतासम्बन्धेन हेत्वधिकरणे महाकाले प्रतियोगितानाधिकरण्या-
भावान्नातिव्याप्तिः । न हि तादृशबोधव्यक्तेः कालिकसम्बन्धेनापि
स्पन्दत्वव्यापकत्वं भाविभूतस्पन्देषु व्यभिचारादिभिरन्यथैव । विष-
यताया ज्ञानसमानकालीनतया तद्विषयत्वभावदर्शनापि स्पन्द-
त्ववति विषयतासम्बन्धेन तद्विषयत्वभावसत्त्वादित्यगदीशेनो-
क्तम् । अत्रायं पूर्वपक्षः । प्रतियोगिवैयधिकरणयाघटितव्यापकतायां
साध्यधिकरणे स्पन्दे स्पन्दत्वानधिकरणदेशावच्छेदेन स्पन्दत्वाभा-
वीयप्रतियोगिताश्रयस्पन्दत्वस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावसत्त्वात् साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदवत्त्वस्यैव
स्पन्दत्वाभावीयप्रतियोगितायां सत्त्वादिति कालिको न साध्यव्याप-
कताघटकसम्बन्धः कथं तत्सम्बन्धमादाय स्पन्दः कालिक-
दित्यादावतिव्याप्तिः प्रतियोगिवैयधिकरणघटितव्यापकतायां
च यावदन्तर्गतस्य स्पन्द इत्याकारकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानाभावस्य
व्यापकताघटकविषयतासम्बन्धेन हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियो-
गिसामानाधिकरण्याभावान्नातिव्याप्तिरिति । अत्रेदं समाधानम् ।
समनियताभावानामैक्यमते स्पन्दानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकावाच्यत्वाद्यभावस्य समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकस्पन्दत्वाभावाभिन्नतया साध्यवन्निष्ठकालिकसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्पन्दानुयोगिक-
स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताकत्वस्य समवायस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्पन्दत्वाभावेऽपि सत्त्वात् कालिक-
स्यापि व्यापकताघटकसंसर्गतया तद्वन्धसङ्गतैरिति । प्रमेयमित्या-
कारकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानाभावमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभा-
वव्यतिरेकेणापि लक्षणगमनात् प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्याप-

कस्वस्यैवानुसरणीयतया रूपन्द इत्याकारकयत्किञ्चिज्जन्यज्ञानाभाव-
स्य प्रतियोगिवैयधिकरणयघटितरूपन्दत्वव्यापकतावच्छेदकत्वसम्भ-
वेऽपि नानुपपत्तिरिति ध्येयम् । वस्तुतस्तु एतदस्वरसेनैव किञ्चे-
त्यादिना दोषान्तरस्य सम्बन्धत्रयस्यैक्यविवक्षणे बीजत्वमुक्तमिति
भावः (१) ॥ २३ ॥

यत्तु घटादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन रूपसामान्याभावस्य प्रत्यक्ष-
मेव सम्भवति । तदानीं चक्षुःसंयुक्तविशेषणताया असत्त्वेऽपि द्र-
व्यसमवेतवृत्त्यभावप्रत्यक्षहेतोः चक्षुःसंयुक्तसमवेतविशेषणतायाः
सत्त्वेन सन्निकर्षसम्भवादिति । तत्तुच्छम् । चक्षुःसंयुक्तसमवेतद्य-
णुकविशेषणतया रूपाद्यभावचाक्षुषापत्त्या चक्षुःसंयुक्तयोग्यसमवे-
तविशेषणताया एवाभावग्राहकत्वेन द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतवृत्त्यभाव-
चाक्षुषत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वात् । अन्यथा त्रसरेणुवृत्त्यभाव-
चाक्षुषे व्यभिचारापत्तेरिति ध्येयमिति जगदीशः । अथात्र चक्षुःसं-
युक्तसमवेतद्यणुकविशेषणतया रूपाद्यभावचाक्षुषापत्तेर्वारणाय
कारणतावच्छेदककोटौ समवेतांशे योग्यत्वमेव निवेशनीयम् । तेन
कार्यतावच्छेदककोटौ समवेतांशे द्रव्यान्यत्वविशेषणव्यतिरेके-
णापि त्रसरेणुवृत्त्यभावचाक्षुषे व्यभिचारासम्भवात् कार्यतावच्छे-
दककोटौ द्रव्यान्यत्वविशेषणं निवेद्य घटादावुत्पत्तिकालावच्छेदेन
रूपाभावचाक्षुषवारणं जगदीशस्यानुचितमिति चेन्न । परमाणौ
चक्षुःसंयोगदशायां द्रव्यत्वादौ रूपसामान्याभावचाक्षुषापत्तेः । च-
क्षुःसंयुक्तसमवेतयोग्यविशेषणतायास्तदानीमपि द्रव्यत्वादौ सत्त्वा-
दिति उक्तापत्तिवारणाय संयुक्तांशे योग्यत्वनिवेशावश्यकत्वादग्र-

(१) कैचित्तु साध्यवत्त्वं व्यापकत्वं प्रतियोगित्वं प्रतियोगिसामानाधिकरण्यञ्च
एकेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वाच्यमित्यादियस्यः । न च प्रतियोगितायां साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नलक्षणप्रवेशो वार्थ इति वाच्यम् । तदनुक्तौ वाच्यत्वादिभेदमादाय लक्षणस-
म्बन्धे प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादियस्यावतारानुपपत्तेरिति जगदीशेनोक्तम् । अत्रे यमाशङ्का । ननु
व्यभिचाराद्यवारक्ततया तस्य वार्थत्वं ध्रुवमेवेति चेत् । मैवम् । साध्यतावच्छेदकस-
म्बन्धेन साध्यवत्त्वं तेन व्यापकत्वं व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगित्वं प्रतियोगि-
तावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यमित्यस्यैवास्माकं लक्षणं निवेश्यतया प्र-
तियोगितायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नलानुक्तौ समवायेन बह्विभावमादाय तत्प्रतियोगिता-
वच्छेदकसमवायसम्बन्धेन द्वैतधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहात् ब-
हिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गादिति धेयम् ।

न्यसङ्गतेः । एवं चक्षुःसंयुक्तसमवेतांशे ऽपि योग्यत्वं निवेशनीयम् । अन्यथा घटनिष्ठगुरुत्ववृत्त्यभावचाक्षुषोत्पत्तिस्तथा च गुरुत्वे योग्यत्वाभावात् तथापत्तिरिति । ननु योग्यचक्षुःसंयुक्तसमवेतवृत्त्यभावचाक्षुषत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वं वक्तव्यं तावतैव न व्यभिचारः । न वोत्पत्तिकाले घटादौ रूपाभावचाक्षुषानुपपत्तिरिति चेन्न । एतदस्वरसेनैव परकल्पानुसरणात् । वस्तुत एतादृशकार्यकारणभावकल्पने ऽपि त्रसरेणुवृत्त्यभावचाक्षुषोत्पत्त्यर्थं द्रव्यवृत्त्यभावचाक्षुषत्वेन चक्षुःसंयुक्तयोग्यविशेषणतात्वेन च कार्यकारणभावस्यापि कल्पनीयतया द्रव्यवृत्त्यभावचाक्षुषत्वावच्छिन्नस्य तस्य कारणविरहेणैव न घटादावुत्पत्तिकालावच्छेदेनाभावचाक्षुषोत्पत्तिसम्भव इत्यवधेयम् ॥ २४ ॥

ननु धूमाद्यभावनिष्ठो जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावस्याभावो धूमाद्यभाव एवाभावप्रतियोगिकस्याभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वात्तथा च धूमादौ साध्ये बहुधादिहेतावतिव्याप्तिः धूमाद्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन गोत्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरण्यादत आह जलादिवृत्तीति जगदीशः(१) । ननु धूमवान् बहुेरित्यत्र यावदन्तर्गतस्य भावस्वरूपस्यायोगोलकान्यत्वाभावस्य प्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावेनातिव्याप्तिविरहान्न तत्सङ्गतिः अभावाधिकरणकस्यैवाधिकरणस्वरूपतया ऽयोगोलकत्वादिवृत्तेः जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाद्यभावाभावस्यायोगोलकत्वानात्मकत्वात् । मैवम् । गगनाभावमिश्रं प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः यावदन्तर्गतस्य गगनाभावभेदाभावस्यापि तादात्म्येन गगनाभावात्मकतया तद्वृत्तेर्जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य तदात्मकतया तत्प्रतियोगिना गोत्वाभावेन समं सामानाधिकरण्यादिति ध्येयम् ॥ २५ ॥

यावत्पदस्य फलतः प्रतियोगिताविक्षेपणत्वेन साध्यव्यापकतावच्छेदकीभूतयद्यत्प्रतियोगिताकोऽभावः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तत्तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यं विवक्षितम् । न चैवं यत्समानाधिकरणा इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । आत्मत्वसा-

(१) ननु जलादिवृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य जलत्वाभावरूपत्वे जलं गोभिन्नद्रवत्वादित्यादौ जलत्वाभावस्य गोत्वाभावरूपप्रतियोगिसामानाधिकरणत्वादतिव्याप्तिरिति चेत् । न । व्यभिचारस्थलभेदाभावमादाय तत्राप्यतिव्याप्तिविरहादिति ध्येयम् ।

मान्याभावीयप्रतियोगिताया अपि साध्यव्यापकतावच्छेदकतया त-
त्प्रतियोगिताकस्यात्मत्वसामान्याभावस्य तादृशप्रतियोगित्वाश्रयसा-
मानाधिकरण्याभावादयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिवारकत्वादिति
सम्प्रदायविद् इति जागदीशी(१) । अत्रेदं शङ्कते । साध्यव्यापक-
तावच्छेदिका यावत्यः प्रतियोगिताः कस्मिंश्चिदभावे प्रत्येकं तत्त-
त्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये हेतुस-
मानाधिकरणपदस्य स्वविशिष्टपदस्य वैयर्थ्यमिति । न च भट्टाचार्येण
एतद्वैयर्थ्यभयेन एतत्कल्पस्य परित्यक्ततया जगदीशेनापि तद्दोषे-
णापि साम्प्रदायिका इत्युक्तमिति वाच्यम् । न चैवं यत्समानाधिक-
रणा इत्यस्य वैयर्थ्यमित्याद्यभिधानासङ्गतेरिति । मैवम् । प्रति-
योगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वस्य स्वयमेव दूषितत्वेन प्रति-
योगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकत्वस्यानुसरणीयतया जातिसा-
मान्याभावाभावीयप्रतियोगित्वस्यापि यावदन्तर्गततया हेत्वधिक-
रणावच्छेदेन तत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादसम्भवः
स्यादतस्तदुपात्तम् । न च तथापि भावभिज्ञाभावीयनिरुक्ततत्त-
त्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविवक्षणेनैवासम्भववाङ्मनादुक्त-
दोषतादवस्थमिति वाच्यम् । भावभिज्ञत्वस्याभावान्विततया
प्रतियोगित्वांशे तस्यानिवेशेन यथा सन्निवेशे वैयर्थ्याभावादिति
ध्येयम् । केचित्तु यत्समानाधिकरणाभावीयसाध्यव्यापकतावच्छे-
दकप्रतियोगितात्वव्यापको योऽभावस्तत्त्वमेव व्याप्तिः । व्यापकत्वं च
स्वविशिष्टहेत्वधिकरणतात्वव्यापकत्वस्वनिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन ।
स्वविशिष्टहेत्वधिकरणतात्वव्यापकत्वं च स्वाश्रयसामानाधिकरण्य-

(१) अथात्र बह्विमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः तथाहि हेतुसमानाधिकरणस्य बह्व्यभावस्य य-
था बह्विनिष्ठप्रतियोगित्वं तथा कालिकसम्बन्धावच्छिन्नस्वाभावस्यापि प्रतियोगित्वं तदपि प्रतियोगिवै-
यधिकरण्याघटितव्यापकतावच्छेदकं तत्कल्पे स्वरूपसम्बन्धेन साध्यवनिष्ठत्वस्याभावविशेषणत्वात् ।
तथा च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन यावदन्तर्गततत्प्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यविरहादिति
चेत् । न । व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगितायां अभावावृत्तित्वस्य निवेशनीयत्वात् । न च जातिसामा-
न्याभावाभावस्य लक्षणाघटकत्वात् भावभिन्नपदं व्यर्थमिति वाच्यम् । भावभिन्नपदेनापि तादृशविशेषण-
लाभात् । केचित्तु हेत्वधिकरणवृत्तित्वं स्वरूपेण विवक्षणीयमिति नाव्याप्तिसम्भावना । न च भावभिन्नपदं
व्यर्थमिति वाच्यम् । घटत्वादिना जातिसामान्याभावाभावमादायाव्याप्तिवारणाय तत्पदस्य पारिभाषि-
कार्यकस्य आवश्यकत्वात् मनोऽन्यत्वायाभाव इत्यादिग्रन्थस्तु आदिपदग्राह्यान्यविधाभावमादाय
सङ्गत इत्याहुः ।

स्वनिरूपकाभाववद्भूतित्वोभयसम्बन्धेन बोध्यम् । एवं च यत्समानाधिकरणा इत्यनुक्तौ आत्मत्वाभावीयप्रतियोगित्वस्य निरुक्तोभयसम्बन्धेन स्वविशिष्टहेत्वधिकरणतात्वाव्यापकत्वात् अव्याप्तिरतस्तनुपात्तम् । कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादौ कपिसंयोगाभावनिष्ठप्रतियोगित्वस्य प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन हेत्वधिकरणतात्वाव्यापकत्वादव्याप्तिरतः स्वविशिष्टपदम् । न च स्वविशिष्टहेत्वधिकरणतात्वदिशि सम्बन्धविधया स्वनिरूपकाभाववद्भूतित्वनिवेशनमनुचितमिति वाच्यम् । स्वविशिष्टपदसार्थक्यार्थं तन्निवेशात् । अन्यथा यावत्त्वस्याभावविशेषणत्वे ऽपि हेत्वधिकरणताव्यापकप्रतियोग्यधिकरणतावद्भूतित्वनिवेशेनापि सामञ्जस्ये स्वविशिष्टपदवैयर्थ्यभयेन तदर्थं त्यक्त्वा हेत्वधिकरणत्वानि यावन्तीत्यादिना गुरुतरार्थकरणस्यानौचित्यादित्याहुः ॥ २६ ॥

वस्तुतस्तु साध्यव्यापकतावच्छेदिकायाः स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नयादृशप्रतियोगिताया निरूपकोऽभावः स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेन तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यमेव वक्तव्यम् । तथा च धूमादिसामान्याभावस्य धूमत्वादिना प्रमेयसामान्याभावानतिरेके ऽपि तदीयप्रमेयसामान्यनिष्ठप्रतियोगित्वं न्यूनवृत्तिनैव धूमत्वादिधर्मेणावच्छिन्नमतो न तादृशप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यमुपादायातिप्रसङ्ग इति युक्तमुत्पश्याम इति जगदीशः(१) । अथ धूमाभावस्य धूमवद्भूतित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावात्मकतया स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नगोत्वाभावनिष्ठप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यादतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति । न च स्वसामानाधिकरण्ये सति स्वाश्रयवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नं यत्तदन्यप्रतियोगित्वं स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नपदेन विवक्षणीयम् । तथा च धूमवद्भूतित्वविशिष्टगोत्वाभावनिष्ठ-

(१) न चात्र हेतुसमानाधिकरणाभावे स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताश्रयसामानाधिकरण्यनिवेशेनैवातिव्याप्तिवारणसम्भवे ऽभावांशे तादृशप्रतियोगिताकत्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । तथा सति वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्यापत्तेः यावदभावान्तर्गतस्य व्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्य तद्वह्नित्वेन वह्निमद्वृत्त्यभावात्मकस्य तद्वहन्यभावस्य हेत्वधिकरणावच्छेदेन प्रतियोगिसामानाधिकरण्यविरहादत उभयदिशि तन्निवेशस्यावश्यकत्वात् । एवं द्वितीयलक्षणे ऽपि वह्निस्त्वेन तद्वह्निमद्वृत्त्यभावात्मकतद्वहन्यभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरत उभयदिशि स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वनिवेशनमावश्यकमिति ध्येयम् ।

प्रतियोगित्वस्य स्वसमानाधिकरणीभूतस्वाश्रयवन्निष्ठाभावप्रति-
योगितावच्छेदकेन धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावत्वेनावच्छिन्नत्वेन
तादृशत्वाभावेन न तमादायतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । विशिष्टाभावोभ-
याभावमादाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाविनिर्मोकेण सङ्केतु-
मात्र एव लक्षणगमनसम्भवात् प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थानु-
त्थितिप्रसङ्ग इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेः । मैत्रम् । धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगो-
त्वाभावाभावस्य धूमाद्यभाव एव पर्यवसानात् तत्प्रतियोगित्वमपि
धूम एव स्वीक्रियते अतो न गोत्वाभावाविनिष्ठप्रतियोगित्वमादाया-
तिव्याप्तिरिति । वस्तुतस्तु स्वन्यूनवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणत्वे
सति स्वाश्रयवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वमतो
धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावत्वावच्छिन्नाभावस्य धूमाद्यभावस्व-
रूपत्वे ऽपि तदीयधूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियो-
गित्वमादाय न धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः धूमवद्वृत्तित्व-
विशिष्टगोत्वाभावस्य गोत्वाभावाविनिष्ठप्रतियोगितायास्तादृशन्यूनवृत्ति-
त्वात् । अत एव विशिष्टाभावमपहाय वाच्यत्वगगनोभयाभावमा-
दाय व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावविनिर्मोकेण लक्षणगमनं द्विती-
यलक्षणानुशरणे बीजत्वेन दर्शितमिति । न च तथापि गोत्वाभाव-
त्वेन धूमवद्वृत्तित्वविशिष्टगोत्वाभावाभावस्य प्रमेयत्वेन धूमधूमा-
न्यप्रमेयोभयाभावस्य च धूमाभावानतिरेकितया तस्य निरुक्तस्वन्यू-
नवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्ना या प्रतियोगिता तदाश्र-
यसमानाधिकरण्यादतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । निरुक्तस्वन्यू-
नवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताया अभावावृत्तित्वेनापि विशेष-
णीयत्वात् । वृत्तित्वं च स्वनिरूपकत्वस्वाश्रयवृत्तिस्वावच्छेदकधर्मा-
वच्छिन्नाधिकरणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन बोध्यम् । वस्तुतस्तु स्वन्यू-
नवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगित्वपदेन प्रतियोगिताविशिष्टप्रतियोगि-
ताया विवक्षणाच्च कोपि दोषः । वैशिष्ट्यं च स्वतादात्म्यनिरुक्तस्व-
न्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रति-
योगिताकभेदवत्त्वस्वकालीनाभाववृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठाव-
च्छेदकताकभेदवत्त्वैतद्विधेयसम्बन्धेन । संसर्गघटकवृत्तिता च
प्रागुक्तोभयसम्बन्धेन ग्राह्येति बोध्यम् ॥ २७ ॥

अथ द्वितीयलक्षणे साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नत्वा-
नुपादाने जलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावं तद्वृत्तित्वविशिष्टसत्ता-

द्यभावं चादाय वह्निमान् धूमात् सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादाव-
 व्याप्तिर्दत्ता जगदीशेन(१) । सा न सङ्गच्छते । तादृशविशिष्टाभावस्य
 तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यात् ।
 न च प्रतियोगितावच्छेदकतायाः पर्याप्तिनिवेशाभिप्रायेण तदभि-
 हितमिति वाच्यम् । व्यभिचारिणि यावदन्तर्गतो यो व्यभिचार-
 निरूपकाधिकरणस्थलवृत्तित्वाभावविशिष्टाभावस्तस्य स्वप्रतियोगि-
 तावच्छेदकीभूतव्यभिचारस्थलवृत्तित्वाभावावच्छिन्नसामानाधिकर-
 ण्यविरहेणातिव्याप्तिविरहात् पर्याप्तिनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया
 परित्याज्यत्वात् । मैवम् । पर्याप्त्यनिवेशे ऽपि यावदन्तर्गतस्य सा-
 ध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्याधेयतासम्बन्धेन जलविशि-
 ष्टाभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतजलावच्छिन्नसामानाधिक-
 रण्यविरहेण घट्टमान् धूमात् सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यादावव्या-
 प्तिरित्यत्रैव जगदीशस्य तात्पर्यादिति केचिदाहुस्तत्र । पर्याप्त्यनिवे-
 शे ऽपि वाच्यत्वगोत्वोभयाभावमादाय लक्षणसमन्वये प्रतियोग्यवृ-
 त्तिश्चेत्यादिग्रन्थानुत्थितिप्रसङ्गात् । उक्तोभयाभावस्य प्रतियोगि-
 तावच्छेदकीभूतवाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यात् । तस्मा-
 त्समनियतनानाधर्मत्वच्छिन्नप्रतियोगिताया षेक्यमते व्यभिचा-
 रस्थलावृत्त्यभावस्य प्रतियोगिताया व्यभिचारस्थलावृत्तित्वविशिष्ट-
 वाच्यत्वत्वादिनाप्यवच्छिन्नतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतवा-
 च्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यक्षतत्वाद्यभिचारिण्यतिव्याप्ति-
 रतः पर्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वमिति युक्तमुत्पश्यामः । अथेदं वाच्यं
 ज्ञेयत्वादित्यादावपि साध्यव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताकस्याधे-
 यतासम्बन्धेन घट्टविशिष्टाद्यभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटा-
 द्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यविरहादसम्भवसम्भवे ऽव्याप्तिदानं ज-
 गदीशस्यासङ्गतमिति चेन्न । अत्राव्याप्तिपदस्यासम्भवपरत्वादिति ।
 केचित्तु साध्यताघटकसम्बन्धेन व्यापकत्वं तेनैव प्रतियोगित्वं प्रति-

(१) नन्वत्र समनियताभावानामैक्यात् जलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावस्य जलद्रव्य-
 त्वान्यतरत्वेन तदुभयाभावस्वरूपतया तत्प्रतियोगितावच्छेदक न्यतरत्वावच्छिन्नसामानाधि-
 करण्यात् नाव्याप्तिरिति चेत् । न । एवं सति धूमवान् वह्निरित्यादौ वह्निधूमन्यतरत्वेन
 तदुभयाभावस्य धूमाभावस्वरूपतया तत्प्रतियोगिणीगतावच्छेदकान्यतरत्वावच्छिन्नसा-
 मानाधिकरण्यात् तद्वारणाय अभावानवच्छिन्नत्वादिकं वा चरमविशेषणं वा प्रतियोगि-
 तायां निवेशं तद्वारणे ऽव्याप्तिसङ्गतिरिति ध्येयम् ।

योगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं च वाच्यम् । तथा च कालो घटवान् महाकालत्वादित्यत्र लक्षणगमनान्नासम्भवः महाकालान्यत्वविशिष्टाधिकरणत्वस्यापि महाकाले स्वीकारादित्याहुः ॥२८॥

व्याप्यवृत्तेर्हेतुसमानाधिकरणस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिताया अनवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति चक्रवर्तिलक्षणे(१) अव्याप्यवृत्तिसाध्यके साध्याभावमादायाव्याप्तिवारणाय व्याप्यवृत्तीति । वह्नित्वादिना घटाद्यभावमादायाव्याप्तिवारणाय साध्येति । प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशे वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्राव्याप्तिः प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धेरतस्तदुपेक्षितम् । ननु समनियताभावानामैक्यमतं घटत्वेन वह्न्यभावस्यैव वह्नित्वेन घटाद्यभावतया हेतुसमानाधिकरणस्य तादृशस्यैव साध्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं वह्नित्वादिकमित्यव्याप्तिरतः

(१) अत्र व्याप्यवृत्तित्वं निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तित्वं हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्त्यभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यदभावव्यक्तित्वं तत्त्वमिति जगदीशः । अत्र चरमकल्पस्यानुगमः । हेत्वधिकरणविशिष्टसाध्याभावत्वमिति वैशिष्ट्यं च स्ववृत्त्यभावप्रतियोगितावत्त्वसम्बन्धेन प्रतियोगित्ववत्ता च स्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन अवच्छेदकता च स्वावच्छेदकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धावच्छिन्ना याच्ना ।

अथात्र प्रथमं कल्पं विहाय द्वितीयकल्पानुसरणे किं बीजम् । उच्यते । गुणान्वत्विशिष्टसत्ताभाववान् गुणत्वादित्यादावव्याप्तिः विशिष्टसत्ताभावाभावस्य विशिष्टसत्तारूपतया सत्तारूपत्वेन हेतुसमानाधिकरणरत्वात् अतो द्वितीयकल्पानुसरणम् । अथ द्वितीयकल्पे तादृशाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं यदभावत्वमित्यनेनैव सम्यक्ते वार्त्तिकपदोपादानं वार्त्तिकमिति चेत् । न । गुणकर्मान्वत्विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्यापत्तेः विशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नाभावस्य विशिष्टसत्तास्वरूपत्वेन सत्तानतिरेकितया तस्य हेतुसमानाधिकरणत्वेन तदभावप्रतियोगितायाः सामाधिकरण्येनावच्छेदकत्वात् विशिष्टसत्ताभावत्वस्येति । तदुपादाने तु विशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नाभावस्यैव विशिष्टसत्तास्वरूपत्वेन तदव्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्य तदस्वरूपतया तस्य तदनवच्छेदकत्वं सुघटमिति ध्येयम् । यत्किञ्चित्स्वनिवेशनस्य प्रयोजनं कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणं गम्यकृता प्रदत्तम् । तत्र धूमवान् वह्नेरित्यादौ प्रसिद्धस्थल एवातिव्याप्तिवारणं तस्य प्रयोजनं सम्भवति तत् कथं परित्यक्तमिति । अत्राहुः । हेत्वज्ञेयत्क्वचित्स्वनिवेशनेनापि प्रसिद्धस्थलातिव्याप्तिवारणसम्भवात् अधिकरणांश्च यत्किञ्चित्स्वनिवेशार्थं तावत्पथ्येनानुधावनात् इति कीदृशं । चक्रवर्तिलक्षणे बहवः पूर्वपक्षाः सन्तीति विस्तरभयादुपेक्षितमस्माभिः ।

समनियताभावैक्यमते निरुक्तिमाह हेतुसमानाधिकरणस्येति जगदीशः । न चात्र यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतस्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षणेन वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादावव्याप्तिविरहाद्याप्यवृत्तित्वनिवेशनमनुचितमिति वाच्यम् । वह्नित्वेन घटाद्यभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिवारकसाध्याभावपदवैयर्थ्यापत्तेरिति । न चाग्निमलक्षणं विवक्षणीयस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वसमानाधिकरणत्वावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नाधिकरणयावद्धेतव्यधिकरणिका यावत्यः प्रतियोगितास्तदन्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यात्रापि विवक्षणात्र वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्राव्याप्तिर्न वा साध्याभावपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तादृशविशेषणस्य गुरुतया निवेशयितुमशक्यत्वात् । अथ समनियताभावैक्यमते हेतुसमानाधिकरणाभावीयसाध्यनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविवक्षणेनैव घटत्वेन वह्न्यभावस्य वह्नित्वेन घटाभावत्वे ऽपि तदीयसाध्यनिष्ठप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वेनाव्याप्यभावात्कृतं लक्षणान्तरानुसरणेनेति चेन्न । विवक्षितव्याप्यवृत्तित्वस्य तत्तदभाव एव पर्यवसिततया व्याप्यवृत्तितत्तदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावकूटस्य व्याप्तिघटकत्वे व्याप्यवृत्तियावदभावान्तर्गतघटाद्यभावनिरूपितसाध्यनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्धेः वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरिति ॥ २९ ॥

व्याप्यवृत्तित्वघटितलक्षणद्वये संयोगी सत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिमाशङ्क्य वक्ष्यमाणं वा प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेवेति दीधितिपर्यवसितभावार्थमाह तथा चेति । हेतुसमानाधिकरणाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं तदेव पारिभाषिकावच्छेदकमित्यादिना । अथैतदर्थस्य साध्याभावार्घटिततया द्वितीयलक्षणाभिप्रायक एवार्थग्रन्थः । प्रथमलक्षणस्य तु हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकं तदेव पारिभाषिकावच्छेदकमित्यर्थः । तथा चेन्धनत्वेन वह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतेन्धनत्वस्य वह्नित्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्ये-

नानवच्छेदकतया पारिभाषिकावच्छेदकत्वस्य वहित्वे सत्त्वात् वहिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरिति । मैवम् । यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वमप्रवेद्य यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीययद्धर्मसमानाधिकरणप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य तादृशसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदके विवक्षणीयत्वात् । तथा च वहित्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयवहित्वसमानाधिकरणप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्येन्धनत्वे ऽसत्त्वात् वहिमान् धूमादित्यादौ हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकघटत्वे घटत्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठपटत्वेनघटाभावीयघटत्वसमानाधिकरणप्रतियोगितानवच्छेदकत्वसत्त्वाच्च तादृशवच्छेदकाप्रसिद्धिरिति । तादृशसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदके यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीयप्रतियोगितायाः सामानाधिकरण्येनानवच्छेदकत्वे सति यद्धर्मसमानाधिकरण्यस्य विवक्षणाच्च दोष इत्यपि वदन्ति ॥ ३० ॥

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकसममानाधिकरणसाध्याभावत्वकत्वमिति शिरोमणिः । अत्र साध्यसामानाधिकरण्यं येन सम्बन्धेन साध्यता तेन सम्बन्धेन साध्याधिकरणे दैशिकविशेषणतया वृत्तिमत्त्वरूपं ग्राह्यम् । तेन द्रव्यत्वादिसमानाधिकरणज्ञानाद्यभावस्य विषयतया ज्ञानाधिकरणे वृत्तावपि ज्ञानवान् द्रव्यत्वादित्यादौ नातिव्याप्तिः (१) । न वा कालः प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति जगदीशः । न चात्र यावदन्तर्गतस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणान्यत्वाद्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन धूमाद्यधिकरणायोगोलकादौ विशेषणतया वृत्त्या धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिसम्भवे स्थलान्तरानुधावनमनुचितमिति वाच्यम् । जन्यमात्रस्य कालोपाधितानुपगमात् । न च तथापि साध्यतावच्छेदकसंयोगसम्बन्धेन धूमाद्यधिकरणे महाकालादौ कालिकसम्बन्धेन तादृशाभावमात्रस्यैव वृत्तेः प्रसिद्धस्थल एवातिव्याप्तिसम्भवे

(१) न चात्र धूमवान् वह्नेरित्यादौ समवायसम्बन्धेन धूमवति धूमावयवे धूमाभावसत्त्वात् धूमवान् वह्नेरित्यादौ अतिव्याप्तिसम्भवे ज्ञानवान् द्रवादादित्यादिस्थलान्तरानुधावनमनुचितमिति चेत् । मैवम् । व्यभिचारिस्थलव्यक्तिभेदाभावस्य ग्राह्यतया साध्यसामानाधिकरणाभावात् । वस्तुतः साध्यतावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकताघटकी यः सम्बन्धः तत्सम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकसंसर्गताकाधिकरणलनिवेष्टान्नातिव्याप्तिरिति ।

सामानाधिकरण्यघटकवृत्तितावच्छेदकीभूतदैशिकविशेषणताविशेष-
सम्बन्धनिवेशार्थं कालः प्रमेयत्वादित्याद्यनुधावनमनुचितमिति ।
वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्याप्यव्यापकभावानभ्युपगमे संयोगस-
म्बन्धेन धूमाद्यधिकरणत्वस्य महाकाले ऽभावात् धूमवान् वह्नेरि-
त्यत्रातिव्याप्तेरसम्भवात् । अत एव हेत्वधिकरणवृत्तितायां वि-
शेषणताविशेषसम्बन्धनिवेशव्यावृत्तिदाने कालः कालपरिमाणा-
दित्यादौ कालत्वमभिहितमिति । अत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन हे-
त्वधिकरणत्वानिवेशे समवायेन हेत्वधिकरणे धूमावयवादौ वर्तमा-
नस्य वह्न्याद्यभावस्य साध्यसामानाधिकरण्यविरहात् वह्निमान्
धूमादित्यत्राव्याप्तिरसम्भवे ऽयमात्मा ज्ञानादित्यादिपर्यन्तानुधावन-
मनुचितमिति विभावनीयम्(१) ॥ ३१ ॥

यत्समानाधिकरणसाध्याभावप्रमायां साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्ध-
कत्वं नास्तीति प्रगल्भद्वितीयलक्षणे हेतुसामानाधिकरण्यं तु फलतः
प्रमाविशेषणमिति जगदीशः(२) । तदर्थश्च यद्धर्मावच्छिन्नवद्विशो-

(१) अत्र केचित् वह्नीयाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेन वह्नीभावसादायापि नाव्याप्ति-
सम्भावना इत्याहुः । तच्चित्यम् । अन्ये तु साध्यसामानाधिकरण्यस्य स्वरूपेण निवेश एव
बहुमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः सम्भवति नाप्यथा कालिकादिना साध्यसामानाधिकरण्यस्य
वह्नीभावे सत्त्वात् अयमात्मा ज्ञानादित्यत्र तु तन्निवेशानिवेशीभयथाप्यव्याप्तिरित्यभि-
प्रेषणायमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिपर्यन्तानुधावनम् । अत एव प्रथमलक्षणे वह्निमान् धू-
मादित्यत्राव्याप्तिरसम्भवे ऽपि अयमात्मा ज्ञानादित्यत्राव्याप्तिपर्यन्तानुधावनमनुचितमि-
त्याशङ्क्य स्वविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनित्यस्य प्रवेश एव वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः
सम्भवति अयमात्मा ज्ञानादित्यत्र तद्वत्प्रवेशप्रवेशीभयथाप्यव्याप्तिरिति जगदीशेनेत्याहुः ।

(२) व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य साध्यसामान्याभावत्वम-
दशायां पर्वतो वह्नीभाववानित्याकारकबुद्धेः साध्यावत्ताज्ञानविरोधित्वादसम्भवः स्यादतः
प्रमात्वोपादानमिति जगदीशः । नन्वत्र अनुचितं प्रथमीपस्थितस्य यत्समानाधिकरणत्वस्य
प्रयोजनमनुक्ता पश्चादुक्तस्य प्रमापदस्य प्रयोजनकथनमिति चेदत्र केचित् । असम्भवरूपगु-
ह्यतरदीपमाशङ्क्यवाधे प्रमापदस्य प्रयोजनकथनमित्याहुः ।

यत्तु साध्यावत्ताज्ञानविरोधित्वं हेतुसम्बन्धवत्तत्त्वधर्मावच्छिन्नविशेष्यकं यत् साध्यावत्ता-
ज्ञानं तद्विरोधित्वरूपं वाच्यमिति जगदीशः । न चात्र मात्रपदं वार्थमिति वाच्यम् । पर्वतो
बहुमान् धूमादित्यादौ प्रमेयत्वस्य हेतुमद्वृत्तितया तदवच्छिन्नविशेष्यकसाध्याभावप्रकारक-
प्रमां प्रति प्रमेयं वह्निमदितिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् अवग्राह्यापत्तिभयेन तन्निवेशावश्यक-
त्वात् । न च केवलान्वयिनि हेतौ हेतुमदितराप्रसिद्धा अवग्राह्यतिरिति वाच्यम् । हेत्वभाव-
वह्नीस्यैव हेतुसम्बन्धवत्तत्त्वपदेन वाच्यत्वात् हेत्वभावस्य स्वरूपपताधिकरणतावत्त्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकभेदबहुत्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोधः केवलान्वयिनि ताह-
शसम्बन्धो हेतोर्व्यधिकरण इति ।

व्यकसाध्याभावप्रमासामान्ये साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं नास्ति तद्धर्म-
वत्त्वमिति । अथात्र यद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकताकविशेष्यताकसा-
ध्याभावप्रमासामान्ये इत्यनुक्ता यद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यक इत्यने-
न नानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकप्रमासंग्रहकरणमनुचितमिति चे-
न्न । बाधमुद्रया प्रतिबन्धकतायामव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्तेजकता-
भिप्रायेण संयोगवान् संयोगाभावादित्यादावतिव्याप्तेः संयो-
गाभावधर्मितावच्छेदकसंयोगवत्तानिश्चयस्यानाहार्यस्याप्रसिद्धत्वा-
दिति । अत एव साध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूत-
सम्बन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तित्वमभावे निवेद्य प्रमायां स्वयमेव
निवेशितम् । एतेन यत्त्वित्यादिना हेत्ववच्छिन्नविशेष्यकसा-
ध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वाभावघटितलक्षणमनाशङ्क्य हेतुमन्मात्र-
वृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकत्वाभावघटित-
गुरुतरलक्षणकरणमनुचितमिति परास्तम् । हेत्वधिकरणवृ-
त्तित्वस्य प्रमाविशेषणत्वे ऽपि वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः
हेतुमद्विशेष्यकधूमवान् वह्नित्वेन घटाभाववान् वह्न्यभाववांश्च
हृद इत्याकारकसमूहालम्बनप्रमायाः साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकत्वा-
दिति चेन्न । हेतुमन्निष्ठविशेष्यताभिन्नसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रका-
रतानिरूपितविशेष्यत्वानिरूपकत्वस्य प्रमाविशेषणत्वेन विवक्षित-
त्वादिति । तथा च हेतुमन्निष्ठविशेष्यताभिन्नसाध्याभावत्वावच्छिन्न-
प्रकारतानिरूपितहृदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपकत्वस्य तादृशप्रमा-
यां सत्त्वेन नाव्याप्तिरिति । केचित्तु हेत्ववच्छिन्नविशेष्यतानिरूपि-
तसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रतीयप्रकारतासामान्ये साध्यवत्ताज्ञानप्र-
तिबन्धकतावच्छेदकत्वाभावघटितलक्षणविवक्षणान्नोक्तसमूहालम्ब-
नबोधमादायाव्याप्तिरित्याहुः । तन्न । महानसीयवह्न्यभावप्रकारक-
ज्ञानस्य समवायेन वह्न्यभावप्रकारकज्ञानस्य च तादृशसम्बन्धेन
तादृशसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतया वह्निमान् धूमादित्यादावव्या-
प्तिवारणाय साध्यवत्ताज्ञानपदेन साध्यतावच्छेदकतापर्याप्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं विवक्षणीयमित्यादिग्रन्था-
सङ्गतेः । अथ प्रतियोग्यवृत्तिश्चेत्यादिग्रन्थानुत्थितिप्रसङ्गेन व्याप-
कत्वप्रतियोगित्वानां चैकसम्बन्धेन विवक्षणीयतया साध्यव्यापक-
तावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगित्वस्य च तत्पर्याप्तावच्छेदकता-
कत्वेन विवक्षणीयतया महानसीयवह्न्यभावस्य समवायेन वह्न्य

भावस्य च लक्षणाघटकतया समवायेन वङ्ग्यभावं महानसीयव-
ङ्ग्यभावं चादायाव्याप्तिवारणार्थं साध्यवत्ताज्ञानपदेन साध्यता-
वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानविवक्षणमनुचितमिति चेन्न । धूमवान् व-
ह्नित्वेन घटाभाववान् महानसीयवङ्ग्यभाववांश्चेत्याकारकसमूहा-
लम्बनज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकतया तन्मादायाव्याप्तिवारणाय त-
न्निवेशस्यावश्यकत्वात् । न च विवक्षितविशेष्यतानिरूपितसाध्या-
भावत्वावच्छिन्नप्रकारतासामान्ये साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताव-
च्छेदकत्वाभावविवक्षणेनैव सामञ्जस्ये कृतं साध्यतावच्छेदकधर्मस-
म्बन्धनिवेशेनेति वाच्यम् । वह्नित्वेन घटाभावप्रमाया वह्नित्वेन
वह्निघटोभयवत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकतया वह्निमान् धूमादित्यादावव्या-
प्तिरतस्तद्वारणाय साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छि-
न्नत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया तादृशविशेषणस्यैव व्यधिकरणध-
र्मावच्छिन्नाभावसंग्राहकत्वेन प्रतियोगितायां व्यापकताघटकस-
म्बन्धावच्छिन्नत्वस्यानिवेशात् । समनियताभावानामैक्यमते वह्नि-
त्वेन घटाभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवङ्ग्यभा-
वाभिन्नतया पर्वतः स्वरूपेण वह्निमान्नेतिप्रमीयप्रकारताया अपि नि-
रुक्तसाध्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतासामान्यान्तर्गतत्वेन तत्र स्व-
रूपसम्बन्धेन वह्निमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वसत्त्वाच्च त-
थात्रैवाव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य
च निवेशावश्यकत्वादिति ध्येयम् । अथात्र साध्यतावच्छेदकस-
म्बन्धेन रूपेण च साध्यवत्त्वानिवेशे समवायसम्बन्धावच्छिन्नव-
ङ्ग्यभावप्रमां महानसीयवङ्ग्यभावप्रमां चादायाव्याप्तिर्दत्ता जगदी-
शेन सा न युज्यते । सर्वत्रैव सम्बन्धान्तरावच्छिन्नधर्मान्तरावच्छि-
न्नसाध्याभावप्रकारकप्रमामादायासम्भवस्यैव वक्तुमुचितत्वादिति
चेत् । न । विशेषरूपेण संसर्गत्वस्य वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्याप्य-
व्यापकभावस्य चानभ्युपगमेन प्रमेयवान् घटत्वादित्यादावेव ल-
क्षणगमनात् तत्र हेतुमद्विशेष्यकसम्बन्धान्तरावच्छिन्नसाध्य-
सामान्याभावप्रकारकप्रमाया धर्तुमशक्यत्वात् । न च तथापि साध्य-
तावच्छेदकधर्मस्यानिवेशे व्याप्तिकथनमनुचितम् तदप्रवेशे ऽस-
म्भवस्य सम्भवादिति वाच्यम् । तदप्रवेशे ऽसम्भवसम्भवे ऽप्युभ-
यव्यावृत्तिदानार्थमव्याप्तिकथनस्यैवौचित्यादिति चिन्त्यम् ॥ ३२ ॥

साध्याभाववति यद्वृत्तौ प्रकृतानुमितिविरोधित्वं नास्ति तत्त्व-
मिति प्रगल्भतृतीयलक्षणे(१) यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्यं
विषयतया प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकं तत्त्व(२)मर्थः । न-
च घटाभाववद्वृत्तित्वादौ साध्याभाववद्वृत्तित्वात्प्रमदक्षायामपि
धूमसाध्यकानुमित्यनुत्पत्त्या वह्निनिष्ठस्य निर्धूमवृत्तित्वस्य धूम-
साध्यकानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वाद्यभिचारिण्यतिव्याप्तिता-
दवस्थ्यमिति वाच्यम् । यन्निष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वविषयि-
त्वसामान्यं न प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वमित्य-
स्योक्तत्वादिति जगदीशः । न चात्र यन्निष्ठवृत्तित्वविषयित्वसामान्यं
न प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वमित्यस्यैव
सम्यक्त्वे साध्याभाववतीत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । वह्नित्वाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावे वह्निसामान्याभावत्वमवगाह्य वह्ना-
भाववद्वृत्तिर्धूम इत्याकारकज्ञानीयधूमादिनिष्ठवृत्तित्वविषयित्वस्य

(१) धूमनिष्ठस्येत्वनत्वेन वह्नाभाववद्वृत्तित्वस्य इत्वनत्वेन वह्नानुमितिविरोधित्वा-
दाह प्रकृतेति । साध्यातावच्छेदकसम्बन्धेन प्रकृतसाध्याकानुमितीत्यर्थ इति जगदीशः । अथात्र
साध्यातावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वप्रवेशो विफलः प्रतियोग्यवृत्तीत्यादियस्यानुत्पत्तिभयेन
साध्याभावपदेन साध्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव विवक्षणीय-
तया तादृशप्रतियोगितायां व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वानिवेशे व्याधिकरणसम्बन्धाव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादाय तदनुत्पत्तिर्दुर्वारतापत्तेः । तथा च धूमनिष्ठसमवायाव-
च्छिन्नवह्नाभाववद्वृत्तित्वादेस्तादृशत्वाभावानदादायाभास्यभावादिति चेत् । अत्र केचित् ।
यत्र संयोगेन प्रमेयत्वेन वह्नेः साध्याता तत्र समवायेन प्रमेयत्वं न वह्नाभाववद्वृत्तित्वस्य
धूमनिष्ठस्य समवायेन निरुक्तधर्मावच्छिन्नविधेयताकानुमितिविरोधित्वादव्याप्त्यापत्तेः प्रमेय-
त्वस्य समवायेनापि साध्यापकतावच्छेदकत्वात् अतस्तदुपादानस्यावश्यकत्वादित्याहुः ।
अन्ये तु समनियताभावेक्यमते स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्नाभावस्य वह्निनेन
संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावरूपतया धूमनिष्ठतद्वृत्तित्वस्य स्वरूपेण वह्नानुमिति
विरोधित्वेनाव्याप्त्यपत्तिरतस्तन्निवेशनमित्याहुः ।

(२) यन्निष्ठवृत्तित्वसामान्ये प्रकृतानुमितिविरोधित्वं नास्तीत्युक्तौ वह्निनिष्ठवृत्तित्वस्य
धूमसाध्याकानुमितीतिविरोधितया व्याभिचारिण्यतिव्याप्त्यपत्तेरतः साध्याभाववतीति
जगदीशः । ननु वह्निनिष्ठधूमसामान्याभाववद्वृत्तित्वस्यापि निरुक्तवृत्तित्वसामान्यान्तर्गत-
तया तत्र निरुक्तप्रतिषम्भकतावच्छेदकत्वाभावविरहेण कथमत्यव्याप्तिरुक्ता जगदीशेन
इति चेदत्र केचित् । प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमव्याप्नोति साध्यासामान्याभाववद्वृत्तित्वा-
त्तावच्छेदेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं केवलवृत्तित्वात्तावच्छेदेन तदभावः । तथा च सा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वात्तावच्छेदेनाभावनिवेशार्थं साध्याभाववत्पदमित्याहुः ।

निरुक्तविषयित्वसामान्यान्तर्गतस्यानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृ-
 त्तिभिन्नत्वाभावाद्बहिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरतस्तद्वारणाय य-
 न्निष्ठवृत्तितात्वपर्याप्तावच्छेदकताकविषयितासामान्यं न प्रकृतानु-
 मितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वमित्यर्थो बोध्यः । तथा च
 बहिनिष्ठवृत्तितात्वपर्याप्तावच्छेदकताकविषयितासामान्यस्यैव धूम-
 साध्यकानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिभिन्नत्वेन धूमवान् बहे-
 रित्यत्रातिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय साध्याभाववतीत्यस्य सार्थकत्वात् ।
 अथात्र यन्निष्ठसाध्याभाववद्बृत्तित्वविषयितासामान्यं प्रकृतानु-
 मितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वमित्युक्तावेव सामञ्जस्ये निषेध-
 द्वयोपादानमनतिप्रयोजनकमिति । न च बहिन्त्वेन घटाभाववद्बृत्ति-
 धूमकालीनधूमो बहिसामान्याभाववद्बृत्तिरित्याकारकज्ञानीयधूम-
 निष्ठबहिन्त्वेन घटाभाववद्बृत्तित्वविषयित्वस्यापि निरुक्तविषयितासा-
 मान्यान्तर्गतत्वेन तस्य च प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृ-
 त्तित्वविरहाद्बहिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतस्तद्वारणायानाहार्या-
 प्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयि-
 ताया व्यापकं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्रूपावच्छिन्नविष-
 यिताभिन्नं यन्निष्ठसाध्याभाववद्बृत्तित्वविषयितासामान्यं तत्त्वमि-
 त्यर्थकत्वेनैव तत्सार्थक्यमिति वाच्यम् । सङ्गेतुस्थले निरुक्तयद्रूप-
 स्याप्रसिद्ध्या तादृशविवक्षायामव्याप्तितादवस्थ्यादिति । मैवम् ।
 उक्ताव्याप्तिवारणाय नञ्द्वयपदेन प्रकृतलक्षणस्य यद्रूपावच्छिन्न-
 विषयितासामान्यं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकताशून्यानाहार्याप्रामा-
 ण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयावृत्ति तद्रूपावच्छिन्नविषयिताभिन्नं यन्नि-
 ष्ठसाध्याभाववद्बृत्तित्वविषयितासामान्यं तत्त्वमित्यर्थकत्वेनाभाव-
 द्वयघटितत्वादेव तत्सार्थक्यादिति । सङ्गेतुस्थले तु संयोगी संयोगा-
 भाववान् इत्याकारकज्ञानस्य नियताहार्यतया सर्वत्रैव यद्रूपपदेन
 संयोगाभावविशिष्टसंयोगवत्त्वस्य धर्तव्यतया तद्रूपावच्छिन्नविष-
 यिताभिन्नत्वस्य च साध्याभाववद्बृत्तित्वविषयितासामान्य एव स-
 त्त्वात्तमादाय लक्षणसमन्वयः । धूमवान् बहेरित्यादौ निर्धूमवृत्तित्वा-
 भाववान् बहिर्निर्धूमवृत्तिरित्याकारकाहार्यज्ञाने बहिर्निर्धूमवृत्तिरि-
 तिज्ञानोत्तरमिदं ज्ञानमप्रमेत्यप्रामाण्यज्ञानविशिष्टज्ञाने एवं बहिर्नि-
 र्धूमवृत्तिर्न वेति संशये च निर्धूमवृत्तित्वविशिष्टबहिर्त्वावच्छिन्नवि-
 षयित्वस्य वृत्तित्वेन यद्रूपपदेन निर्धूमवृत्तित्वविशिष्टबहिर्त्वस्य ध-

तुर्मशक्यत्वादतिव्याप्तिरतस्तद्वारणायानाहार्यत्वस्याप्रामाण्यज्ञानाना-
स्कन्दितत्वस्य निश्चयत्वस्य च निवेशः । न चात्र कल्पे साध्याभा-
ववदित्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । यद्रूपपदेन संयुक्तत्वाभाववि-
शिष्टवृत्तित्वेन घटाभाववत्संयुक्तत्वस्य धर्तव्यतया संयुक्तत्वाभावव-
द्धूमो वाङ्मतेन घटाभाववद्धृत्तिरित्याकारकाहार्यज्ञानीयतद्रूपावच्छि-
न्नाविषयिताभिन्नत्वस्य धूमनिष्ठवृत्तित्वविषयितासामान्ये ऽसत्त्वाद्भ-
ङ्गिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतस्तद्वारणायोक्तरीत्या पर्याप्तिनि-
वेशे धूमवान् वहेरित्यादावतिव्याप्तिवारकतयैव सार्थक्यादिति
ध्येयम्(१) ॥ ३३ ॥

यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीया ये तत्तदधि-
करणवृत्तित्वाभावास्तद्वत्त्वं तत्त्वमिति मिश्रस्य प्रथमलक्षणे(२) ननु

(१) ननु तथापि यन्निष्ठसाध्याभाववद्धृत्तिविषयितासामान्यं न प्रकृतानुमितिप्र-
तिबन्धकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतावदित्यनेनैव सम्यक्त्वं अनतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशनं
विफलमिति चेत् । न । यादृशव्यभिचारिस्थलविशेषे व्यभिचारज्ञानस्य कदापि न अ-
मत्त्वं तद्गतरूपेण अन्यावगाहिलादिकं च न तादृशस्थलविशेषे व्यभिचारज्ञानस्य
विषयविशिष्टत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं लाघवात् तथा च तादृशविषयतायां प्रतिबन्धकता-
वच्छेदकत्वाभावादतिव्याप्त्यापत्तेरिति ध्येयम् ।

(२) नन्वत्र लक्षणे प्रथमोपात्तयावत्पदस्य प्रयोजनमनुक्त्वा अन्योपात्ततत्त्वपदप्रत्ये-
कपदयोः अग्रे प्रयोजनकथनमनुचितमिति चेत् । न । यावत्पदस्यातिव्याप्तिवारकत्वं शिष्यैः पूर्वल-
क्षणे ऽवधारितं तत्त्वपदं प्रत्येकपदं च किमर्थमिति जिज्ञासाप्राथम्यात् अग्रे तयोः प्रयोजनमुक्तम्
ततः तत्त्वपदप्रत्येकपदयोः प्रयोजने ज्ञाते अधुना यावत्पदं किमर्थमिति शङ्कायां पुनर्यावत्पद-
प्रयोजनमुक्तमिति केचित् ।

यावन्तः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाः तावदन्यतमत्वतत्त्वाभावान्यतररूपेण
साजात्यं वाच्यं समनियताभावैक्यात् गगनाभाव एव निखिलव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव इति मते
तु गगनाभावत्वतदन्यत्वान्यतररूपेणैव वाच्यं साजात्यम् अन्यथा धूमवान् वहेरित्यादावतिव्याप्तेरि-
त्युक्तं जगदीशेन । अत्रेयमाशङ्का । अथ निरुक्ततत्त्वाभावस्य कुत्राप्यसत्त्वाद् असम्भव एव सम्भ-
वति कथमतिव्याप्तिरुक्ता इति चेत् । अत्र केचित् । अभावाभावस्यातिरिक्तत्वे घटे तत्प्रसिद्धिरि-
त्याहुस्तच्चिन्त्यम् । निरुक्तायास्तदन्यप्रतियोगिताया एव साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावीच्छन्नत्वमि-
त्यादिग्रन्थे अभावाभावस्य प्रतियोगिस्वरूपत्वस्वीकारेण तद्विरोधापातात् । अन्ये पुनः गगनाभावस्या-
भावानङ्गीकारमते गगने तत्प्रसिद्धिरित्याहुस्तदपि मन्दम् । विषयितया गगनवद्भेदाभावस्य गगन-
स्वरूपत्वात् । अपरे तु यावन्तः समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाः भावभिन्नाः ताव-
दन्यतमत्वतत्त्वाभावान्यतररूपेण साजात्यं ग्राह्यमिति घटे तदन्यत्वप्रसिद्ध्या नासम्भव इति प्राहुः ।

ननु कपिसंयोगी एतद्भूत्वदित्यादावपि कपिसंयोगसामान्याभावस्यापि प्रतियोगिवैयधिक-
रणघटितसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तत्त्वसजातीयतदधिकरणवृत्ति-
त्वाभावस्य हेतावभावादत आह व्याप्यवृत्तिश्चेति । ननु रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावपि रूपत्वेन

द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः विशिष्टसत्त्वस्य सत्तानतिरेकेण द्रव्यत्वाभाववति घृत्या द्रव्यत्वाभावसजातीयस्य तद्वद्भूतित्वाभावस्य हेतावभावात् । न चैवं विशिष्टहेत्वधिकरणे वर्तमान एव साध्याभावो गृह्यतां तावन्नैवोक्तदोषव्युदासादिति वाच्यम् । तथापि धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि महानसीयवद्भौ सत्त्वात् । न च हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन तादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वं विवक्षितं गौरवापत्तेरिति जगदीशेनोक्तम् । तन्न सङ्गच्छते । हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तित्वस्य साध्याभावविशेषणत्वे सङ्गतौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्यैव लक्षणघटकतया तादृशयावद्भावसजातीयव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्यैव हेतौ सत्त्वेनाव्याप्तिविरहेण प्रत्येकपदस्य तत्तदित्यस्य च वैयर्थ्यात् । न च हेत्वधिकरणवृत्तित्वस्य साध्याभावविशेषणत्वे प्रत्येकपदं तत्तत्पदं चानुपादेयमिति वाच्यम् । तथा सति व्यभिचारिमात्र एव साध्यसामान्याभावघटितनिरुक्तयावत्साध्याभावसजातीयतत्तदधिकरणवृत्तित्वाभावस्याप्रसिद्ध्येवातिव्याप्त्यसम्भवेन तथापि धूमवान् वह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिः निर्धूमवृत्तित्वसामान्याभावस्यापि महानसीयवद्भौ सत्त्वादित्यादिप्र-

नित्यसमवेताभावस्यापि निरुक्तयावत्साध्याभावान्तर्गतत्वात् सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्वीकारे तु रूपत्वेन तत्तद्रूपाभावमादायाव्याप्तिरित आह प्रतियोगितावच्छेदकेत्यादि इति जगदीशः । नन्वव यत्किञ्चिज्जन्यज्ञानविषयत्वाभावाभावमादायासम्भवसम्भवे कपिसंयोग्येतद्रूपत्वादित्यादावव्याप्त्यभिधानमनुचितमिति चेत् । न । साध्यनिष्ठत्वस्य प्रतियोगिताविशेषणीयत्वात् । ननु वह्निमान् धूमादितिप्रसिद्धस्थल एव व्याप्यवृत्तिपदप्रयोजनं सम्भवतीति चेत् । न । संयोगावच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्याव्याप्यवृत्तितया हेतौ सत्त्वेनाव्याप्त्यभावात् ।

ननु रूपत्वेन नित्याभावं नित्यवृत्त्यभावं वा आदाय रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिसम्भवे समवेतपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमिति चेत् । न । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिमन्मात्रवृत्तित्वस्य प्रतियोगिताविशेषणत्वे तदभाववारणात् ।

ननु तथापि सामान्यधर्मेण विशेषाभावस्वीकारे प्रमेयत्वेन घटाभावमादायासम्भवसम्भवे अव्याप्तिदानमसङ्गतमिति । न च साध्यनिष्ठप्रतियोगिताकाभावनिवेशे तद्रूपवान् तद्रसादित्यादौ लक्षणगमनाशसम्भव इति वाच्यम् । प्रमेयत्वेन घटघटान्योभयाभावमादाय तत्रापि लक्षणागमनात् इति चेत् । न । साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वेनाभावविशेषणत्वे तद्वह्नयनुयोगिकसमवयेन वह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकतास्थले लक्षणगमनाशसम्भव इति । अथवा संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृत्तित्वाभावस्याव्याप्यवृत्तितया वह्निमान् धूमादित्यादौ लक्षणगमनाशसम्भव इति । केचित्तु गगनहेतौ लक्षणगमनाशसम्भव इत्याहुः ।

न्येनातिव्याप्यभिधानासङ्गतेरिति विभावनियम्(१) ॥ ३४ ॥

यद्वा यावन्तस्तादृशाः साध्याभावाः प्रत्येकं तेषां सजातीयस्य व्यापकीभूतस्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन धर्मेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वं तत्त्वमिति द्वितीयलक्षणे साजात्यं तु प्रागुक्तचरमदिशा ग्राह्यम् । तेन संयोग-सम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकेन द्रव्यत्वत्वा-दिना वज्रादिव्यापकत्वे ऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिस्तादृ-शाभावस्य धूमादिसामान्याभावसाजात्यविरहादिति जगदीशः । न चात्र लक्षणे समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वव्यधिक-रणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वान्यतररूपेण साजात्यविवक्षणे ऽपि प्रथमलक्षणोक्तदिशा ऽसम्भवस्यासत्त्वात् व्यभिचारिण्यतिव्या-प्तिवारणसम्भवाच्च तादृशसाजात्यविवक्षणस्यैवोचितत्वेन प्रागुक्त-चरमदिशेत्यनेन गगनाभावत्वतदन्यत्वान्यतररूपेण साजात्यवि-वक्षणमनुचितमिति वाच्यम् । तथा सति व्यापकीभूतस्य व्या-प्यवृत्तेरित्यस्य च वैयर्थ्यापत्तेः धूमवान् वह्नेरित्यादौ धूमाद्यभा-वनिष्ठं यद्धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तस्य च वज्रभावा-दावसत्त्वेन धूमाद्यभावसजातीयवज्रभावमादायातिव्याप्यसम्भवा-दिति । न च तथापि द्रव्यत्वत्वस्य संयोगसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिक-रणवह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे ऽपि तत्सम्बन्धावच्छि-न्नाधेयतावच्छेदकत्वविरहेण वज्रादिव्यापकतावच्छेदकत्वविरहादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । गौरवेणात्र व्यापकतायां तत्सम्बन्धावच्छि-न्नाधेयतावच्छेदकत्वस्यानिवेशादिति ध्येयम् । अथात्र संयोगेन द्रव्य-त्वाभावस्य धूमाद्यभावसजातीयत्वे ऽपि वक्ष्यमाणोभयाभावघटितव्या-प्यवृत्तित्वविरहादेव तादृशभावस्य धर्तुमशक्यत्वेन तमादायातिव्या-प्यभिधानमनुचितमिति चेन्न । पूर्वलक्षणोक्तदिशा यत्प्रतियोगिताका-भावे स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वसमानाधिकरणस्वावच्छेदकावच्छि-न्नसामानाधिकरण्यं तदन्यप्रतियोगिताकत्वमेव व्याप्यवृत्तित्वमित्य-भिप्रेत्यैवातिव्याप्यभिधानात् । यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छेदका-

(१) अत्र केचित् हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतानिवेशे सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकर-णत्वास्वीकारे वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिरतः हेतुतावच्छेदकीभूतधर्मे यन्निष्ठाधिकरणतानव-च्छेदकत्वाधिकरणतावच्छेदकत्वोभयाभावः तदेव हेत्वधिकरणं वाच्यम् तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ तथाविधहेत्वधिकरणं ह्यदोऽपि एवं च प्रत्येकपदार्थनिवेशे तदोपतादवस्थमित्याहुः ।

वच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमिन्नत्वो-
 भवत्वं तदन्यप्रतियोगित्वमेव व्याप्यवृत्तितानिरूपकमिति प्रति-
 योगिनि स्वत्वमन्तर्भावैव वा तस्योक्तत्वादिति । एतेन गुरुधर्म-
 स्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानभ्युपगमे केवलान्वयिनि स्वाव-
 च्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमि-
 न्नत्वोभयाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिः सामानाधिकरण्यमात्रघटितोभ-
 यत्वस्यैव तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्यपि प्रत्युक्तम् ।
 केचित्तु समनियताभावानामैक्यमते संयोगसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्य-
 त्वाभावस्यैव द्रव्यत्वत्वेन घटाद्यभावतया तस्य च धूमादिसामा-
 न्याभावसजातीयस्य वक्ष्यमाणव्याप्यवृत्तितानिरूपकीभूतघटनिष्ठ-
 प्रतियोगितावच्छेदकेन द्रव्यत्वत्वादिना वह्यादिकं प्रति व्यापकत्वा-
 दितिव्याप्तिः स्यात् अतस्तद्वारणाय प्रागुक्तद्वितीयैव साजात्यं प्राह्य-
 मित्याहुः ॥ ३५ ॥

अन्ये तु यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्सजातीयनिष्ठं यद्रूपाव-
 च्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तत्तत्साध्याभावव्यापकतावच्छेदकं तद्रू-
 पेण यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकत्वमवच्छिद्यते तद्रूपवत्त्वमित्यर्थः ।
 अत्र च साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वमपहाय साध्याभावसमाना-
 धिकरणवृत्तित्वोक्तौ गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यान्यत्व-
 विशिष्टसत्ताभावादित्यत्रातिव्याप्तिः गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावा-
 भारूपस्य द्रव्यान्यत्वाभारूपस्य वा निरुक्तसाध्याभावस्य सजा-
 तीये समानाधिकरणे च सत्तारूपे ऽभावे वर्तते यद्रव्यान्यत्ववि-
 शिष्टसत्ताभावत्वरूपयद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तेन द्र-
 व्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वरूपधर्मेण हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रति
 व्यापकतावच्छेदात् । साध्याभावव्यापकतावच्छेदकत्वोक्तौ तु द्र-
 व्यान्यत्वाविशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं न सा-
 ध्याभावव्यापकतावच्छेदकं द्रव्य एव व्यभिचारादतो नोक्तदोष
 इति जगदीशः (१) । अथात्र व्यापकतावच्छेदकत्वमपहाय समा-

(१) अथात्र गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभावं विहाय सत्ताभावसाध्यके विशिष्टसत्ताभावहेतुक-
 स्थले एव व्यावृत्तिरूपे विशिष्टसत्ताभावसाध्यकस्थले व्यावृत्तिदानं सन्दर्भविरुद्धमिति चेदत्र
 केचित् साध्यांशे ऽधिकप्रवेशे ऽपि वैयर्थ्यशङ्कानवकाशादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । मङ्गलवादे मथु-
 रानाथेन साध्यांशविशेषणव्यावृत्तिकथनात् तद्विरोधापत्तेः । अन्ये तु उक्तस्थले साध्यहेत्वैवैपरी-
 स्थनाप्यतिव्याप्तिरिति ज्ञापनाय विशिष्टसाध्यकस्थलानुधावनमित्याहुः ।

अधिकरणवृत्तिव्योक्तौ धूमाभावरूपस्यायोगोलकान्यत्वाद्यभावक-
 षस्य वा साध्याभावस्य सजातीये समानाधिकरणे च सत्तास्वरूपे
 ऽभावे वर्तते यद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियो-
 गिताकाभावत्वादिकं तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतद्रव्यान्यत्वविशिष्ट-
 सत्ताभावत्वादिना वह्निरित्यापकताया अवच्छेदातु कुरीत्या धूमवान्
 वह्निरित्यत्रातिव्याप्तिसम्भवे स्थलान्तरानुधावनमनुचितमिति चेत् ।
 अत्र केचित् । गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववान् द्रव्यान्यत्वविशिष्ट-
 सत्ताभावादित्यस्योपलक्षणत्वाद्धूमवान् वह्निरित्यत्रातिव्याप्तिर्भव-
 त्येवेत्याहुः । परे तु साध्याभावसजातीयाभावस्य साध्यतावच्छेद-
 कताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगिताकत्वेन विशेष-
 णीयत्वात् धूमवान् वह्निरित्यादौ द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताद्यभा-
 वत्वावच्छिन्नाभावस्यातथात्वेन तमादायातिव्याप्यसम्भवात् स्थला-
 न्तरानुधावनमित्याहुः । अत्र यावन्तः साध्याभावाः प्रत्येकं तत्तत्स-
 जातीयनिष्ठं यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तत्तत्साध्याभावा-
 धिकरणवृत्तितावच्छेदकमित्युक्तावप्यतिव्याप्तिवारणसम्भवाद्यापक-
 तावच्छेदकत्वनिवेशनमनुचितमिति विभावनीयम् (१) । अथात्र

(१) अत्रेदमालोचयामः । न चायोगोलकभेदाभाववच्छिन्नाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य
 अभवत्वे सत्त्वात् अभवात्वस्य बह्व्यभावत्वानतिरिक्ततया तदादाय धूमवान् वह्निरित्यादावतिव्या-
 पिरिति वाच्यम् । यद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावत्वोभयावच्छिन्ननिरूपकताया एव प्रवेक्ष्यत्वात्
 तथा च वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावत्वेतद्धर्मद्रयावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणत्वस्य
 अयोगोलके ऽसत्त्वात् तमादाय नातिव्याप्तिः । न च तथापि प्रमेयावच्छिन्ननिरूपकतामादाय निरुक्त-
 स्थले तथाप्यतिव्यापिरिति वाच्यम् । किञ्चिद्धर्मनिष्ठनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरू-
 पितावच्छेदकत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता या प्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकता तन्निरूपिता सती अभा-
 वत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिता या निरूपकता तस्या एव निवेक्ष्यत्वात् । तथा च प्रमेयवच्चानितिप्रती-
 तिविषयनिरूपकतायास्तथात्वाभावात् । न च घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वाभाववानितिप्रतीतिविषय-
 निरूपकताया निरूपकरूपान्तरतया तद्रूपपदेन शुद्धवाच्यत्वत्वादाय व्यभिचारिमात्रे ऽतिव्याप्ति-
 रिति वाच्यम् । किञ्चिद्धर्मनिष्ठनिष्ठत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताभिन्ना सती स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना-
 वच्छेदकतात्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना या अवच्छेदकता तदनिरूपितेत्यादिरित्या निवेशेनैवातिव्या-
 प्तिवारणसम्भवात् । न चैवं धूमाभाववान् बह्व्यभावादित्यादावतिव्याप्तिः साध्यसामान्याभावस्यापि याव-
 दन्तर्गततया तत्सजातीयनिष्ठं बह्व्यभावाभावत्वं तदवच्छिन्ननिरूपकताया निरूपकरूपान्तरत्वात्
 बह्व्यभावत्वनिष्ठावच्छेदकताया वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावत्वोभयावच्छिन्नत्वादिति वाच्यम् ।
 यद्रूपवृत्तिप्रतियोगिताकाभाववानितिप्रतीतिविषयनिरूपकता निवेक्ष्य तद्रूपे हेतुव्यापकतावच्छेदक-
 तात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षाद्यनुयोगितावच्छेदकत्वस्य निवेक्ष्यत्वात् । प्रतियोगितायां रूपवृत्तिव्यं

द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्य सा-
ध्याभावसमानाधिकरणवृत्तित्वे ऽपि द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्तास्व-
रूपस्य तादृशाभावस्य सत्तानतिरिक्ततया यत्प्रतियोगिता-
काभावे स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मा-
वच्छिन्नाभावभिन्नत्वोभयाभावस्तादृशप्रतियोगिताकत्वरूपव्याप्यवृ-
त्तित्वस्य लक्षणघटकतया तमादायातिव्याप्यसम्भवेन साध्याभा-
वसमानाधिकरणवृत्तित्वमात्रोक्तावपि सामञ्जस्ये व्यापकतावच्छे-
दकत्वप्रवेशो व्यर्थ इति । न चाभावे उभयाभावमपहाय यत्प्र-
तियोगितानिरूपितानुयोगितायां स्वावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरण-
वृत्तितावच्छेदकत्वव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वानिरूपितत्वो-
भयाभावस्तादृशप्रतियोगिताकत्वमेव व्याप्यवृत्तित्वं वक्तव्यम् ।
तच्च द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्ताभावाभावे ऽप्यक्षतमेवेति वाच्यम् ।
अतिव्याप्तिदानार्थं तादृशव्याप्यवृत्तित्वनिवेशस्यानौचित्यादिति वि-
भावनीयम् (१) ॥ ३६ ॥

परे तु वृत्तिमद्वृत्तयो यावन्तः साध्याभाववृत्तित्वाभावास्तद्व-
त्त्वमिति शिरोमणिः । न चैवमपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नद्र-
व्यत्वाभाववद्वृत्तितात्वेन घटवृत्तित्वजातित्वान्यतरस्य घटावृ-
त्तेर्वा अभावमादाय द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिरिति वा-
च्यम् । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिताभिनावृत्तित्वेनापि
प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वादिति जगदीशः । अथात्रान्यतराभा-
वपर्यन्तानुसरणमेतल्लक्षणे सामान्यधर्मेण विशेषाभावमनभ्युपेत्यैव
तदभ्युपगमे तु सर्वत्र व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तिता-
त्वेन हेतुनिष्ठवृत्तित्वाभावमादाय एतल्लक्षणस्यासम्भवापत्तेः
स्वावच्छिन्नत्वस्वन्यूनवृत्तित्वस्वव्याप्यत्वैतद्विषयसम्बन्धेन धर्म-

च स्वावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकर्षाद्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन । एवंतीत्या-
भवतापि निवेशस्य कार्यत्वादिति । अत्र केचित् । सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वानङ्गीकारे यादृश-
रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वे स्वाध्याधिकरणयन्निष्ठाधिकरणतानवच्छेदकत्वेत्यादिनिवेशे
लाघवानवकाशादित्याहुः । तच्चिन्तनीयम् ।

(१) अत्र केचित् । अभावधिकरणकाभावस्याधिकरणस्वरूपत्वे घटाभावभिन्नमभावत्वा-
दित्यादावतिव्याप्तिः घटाभावभेदाभावस्य घटाभावस्वरूपत्वात् अतस्तद्वारणाय निरुक्तव्याप्यवृत्ति-
त्वस्य प्रथमाभावे निवेद्यतया घटाभावभिन्नं पटाभावत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय द्वितीयाभावे ऽपि
निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वस्य निवेद्यतया च ग्रन्थसङ्गतेरित्याहुः ।

विशिष्टान्यप्रतियोगित्वविवक्षणे वा नायं दोष इति ध्येयम् । न च
तथापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववद्भूततात्वेन स्विष्ट-
वृत्तित्वगगनान्यतराभावमादावेव एतल्लक्षणस्यासम्भवसम्भवे कथ-
मव्याप्तिर्दत्ता जगदीशेनेति वाच्यम् । पृथिवीत्वादिप्रतियोगिकस-
मवायादिसम्बन्धेन हेतुतायां द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावेव लक्षण-
गमनात् तत्र तेन सम्बन्धेन हेतोरिव वृत्तिमत्तया तद्वृत्तियावद-
भावस्यैव तत्र सत्त्वात् यत्तु स्विष्टवृत्तितात्वेन वृत्तित्वसामान्या-
भावमादायासम्भव उक्तस्तदपि विशेषरूपेण संसर्गतामनभ्युपेत्यैव
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभाववत्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नवृ-
त्तिताया जगत्स्वरूपत्वेन तादात्म्येन प्रमेयहेतौ लक्षणगमनान्ना-
सम्भव इत्यपि वदन्ति । अथ तथापि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसा-
ध्याभाववद्भूततात्वेन पर्वतवृत्तित्वजातित्वैतदन्यतराभावमादाय व-
ह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिरसम्भवे द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादिपर्यन्तानु-
सरणं सन्दर्भविरुद्धमिति चेत् । न । हेतुतावच्छेदकीभूतसंयोगस-
म्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वस्य संयोगरूपत्वेनाव्याप्यवृत्तितया तादृशा-
भावस्य धूमादौ सत्त्वेन तत्राव्याप्तिविरहात् । न चैवं धूमवान् व-
ह्नेरित्यत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तस्य महाकालान्यो घटादित्यादे-
स्तुल्यत्वेन यथाश्रुताभिप्रायेण वा तत्रातिव्याप्तिविरहादिति ध्येयम् ।
केचित्तु वह्निमान् धूमादित्यादिवत्समवायेन द्रव्यत्वादिसाध्यक-
पृथिवीत्वादिहेतुकोऽपि प्रसिद्धस्थल एव । अत एव कूटघटितलक्षणे
वह्निमान् धूमादित्यत्र साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसम्बन्धेन विप-
क्षीभूततत्तज्जलावृत्तित्वावच्छिन्नाभावकूटस्य गुणादौ द्रव्यं पृथि-
वीत्वादित्यत्र विपक्षीभूतरूपरसादिप्रत्येकासमवेतत्वाद्यवच्छिन्ना-
भावकूटस्य जात्यादौ अधिकरणतासत्त्वात् तदप्रसिद्धिनिबन्धना-
व्याप्तेरुक्तस्थले विरहात् तदुभयं नोदाहृतमिति ग्रन्थकृतैवोक्तमि-
त्याहुः । अथ प्रतियोगितायां हेतुताघटकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिता-
भिन्नावृत्तित्वेन विशेषणत्वे ऽपि साध्याभाववद्भूततात्वेन घटवृत्ति-
त्वतदन्यवृत्तित्वोभयाभावमादायाव्याप्तिर्दुर्वारैवेति चेन्न । सार्वभौ-
ममते उभयत्वस्यैकविशिष्टापरत्वरूपत्वेन विशिष्टस्य चातिरिक्ततया
उक्ताभावस्य धर्तुमशक्यत्वात् । अथ वा तादृशवृत्तिताभिन्नावृत्ति-
त्वेनेव व्यासउभयवृत्तिधर्मानात्मकत्वेनापि प्रतियोगिताया विशेषणी-
यत्वान्न दोषः । उक्ताभावीयप्रतियोगित्वस्य प्रतियोग्यंशे प्रकारी-

भूतद्वित्वस्वरूपत्वादिति । एतेन तादात्म्येन प्रमेयहेतुकस्थले सा-
ध्याभाववद्भूतितात्वेन यावान्नास्तीत्यभावमादायैव लक्षणसमन्व-
येन तत्राव्याप्तिव्याख्याय केचित्त्वित्यादिना वक्ष्यमाणनिषेधद्वयप्र-
वेशाव्यावृत्तिदानमसङ्गतमित्यपि निरस्तम् उक्ताभाववारकविशे-
षणस्यावश्यकत्वादिति ध्येयम् ॥ ३७ ॥

अन्ये तु वृत्तिमद्भूतयो यावन्तः साध्याभावकूटाधिकरणवृत्ति-
त्वाभावास्तद्वत्त्वं तत्त्वमिति शिरोमणिः । अत्र प्रतियोगितां प्रति
व्यापकत्वं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव ग्राह्यम् । तेन नि-
त्यज्ञानवत्तादात्म्येन साध्यतायाम ईश्वरत्वादिहेतौ घटान्यभेदस्य
पटान्यभेदस्य च द्वयोः विषयतासम्बन्धेन प्रतियोगिताव्यापकी-
भूतनित्यज्ञानकयोः साध्यतावच्छेदकव्यापकप्रतियोगिताकयोरेका-
धिकरणाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिर्न वा तादृश एव साध्ये द्रव्यत्व-
प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादित्यत्र पृथिव्यादौ साधनसमानाधिकर-
णस्य पृथिव्यादिनवद्रव्याणां प्रत्येकभिन्नद्रव्यभेदकूटाधिकरणे गु-
णादौ हेतोरसत्त्वेऽपि अतिव्याप्तिरिति जगदीशः । अथात्र प्रागुक्त-
रीत्याऽत्रापि घटान्यभेदपटान्यभेदादीनामपि कूटान्तर्गतत्वात्तद्व-
टितकूटाधिकरणाप्रसिद्धैव नातिव्याप्तिरिति । न च साध्यतावच्छे-
दकसम्बन्धेन स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्ताग्रहविरो-
धिताघटकसम्बन्धेन वृत्तिमदभावस्य प्रागुक्ततया घटान्यभेदादेस्ना-
दृशसम्बन्धेनावर्तमानत्वेन लक्षणाघटकत्वम् । अत एव प्रागुक्ता-
व्याप्तिमपहायातिव्याप्यभिधानमपि सङ्गच्छते इति वाच्यम् । पृथि-
वीभिन्नद्रव्यगुणान्यतरभेदजलभिन्नद्रव्यकर्मन्यतरभेदेनजोभिन्न-
द्रव्यसामान्यान्यतरभेदादीनामपि तादृशत्वेन तद्वटितकूटाधिकर-
णाप्रसिद्धैवातिव्याप्यभिधानासङ्गतेरिति चेन्न । तादात्म्येन नित्य-
ज्ञानविशिष्टस्य समवायेन साध्यतायां द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशे-
ष्यत्वादिहेतौ साधनसमानाधिकरणघटासमवेताभावपटासमवे-
ताभावघटितकूटाधिकरणजात्यादौ हेतोरसत्त्वेनातिव्याप्तेरेव तद्व-
त्त्वस्य तात्पर्यादिति ध्येयम् ॥ ३८ ॥

ननु यावतां मिथःसामानाधिकरण्यं तावतां समुदायो वि-
वक्षितः किं यावतां साध्याभावान्तरेण सामानाधिकरण्यं तावत्स-
मुदायो विवक्षितः प्रथमे इदमित्यादि जगदीशः । अत्र प्रथमकले

स्ववृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकं यद्यदधिकरणवृत्तित्वं तत्तदधिकरणवृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकाधेयताकं यद्यत्तावदन्यतमवृत्तित्वाभावः यत्किञ्चिद्वृत्तिसाध्याभावत्वव्यापकसमुदायत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणासाध्याभावसमुदायत्वावच्छिन्नाधिकरणतावद्वृत्तित्वाभावो वा समुदायलक्षणवाक्यस्य तात्पर्यार्थः । अन्यतमत्वं च तत्तदधिकरणावृत्तिधर्मशून्यत्वमतो न केवलान्वयिन्यप्रसिद्धिः ॥३९॥

अत्रेदमिति पृथिव्या विशेषणं न तु पक्षनिर्देशः तथा सति घटतद्वायुद्वित्वपटतद्वायुद्वित्वादीनां तद्वायौ मिथःसामानाधिकरण्यापन्नसाध्याभावतया तदधिकरणे तद्वायौ वृत्तिमत्त्वादेव वायुत्वाद्विहेतावतिव्याप्यनुपपत्तेरिति जगदीशः । न च कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणाय साध्याभावाधिकरणतायां निरवच्छिन्नत्वस्य निवेशनीयतया कपिसंयोगाभाववान् मेयत्वादित्यादावव्याप्तिवारणायान्वयं साध्याभावोऽपि व्याप्यवृत्तित्वेन विशेषणीयः तथा चोक्तव्यक्तीनां व्याप्यवृत्तित्वाभावेन न लक्षणघटकत्वमिति वाच्यम् । प्राचीनमते द्वित्वादिमति तत्प्रागभावकालावच्छेदेनात्यन्ताभावासत्त्वात् स्वाधिकरणयत्किञ्चिद्वृत्तिनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्य द्वित्वादेरपि सत्त्वात् । न च नव्यमतानुसारेण तत्स्थलं परित्यज्य सत्तान्यपृथिवीसमवेतशून्यमित्यादिस्थलान्तरानुधावनं कृतं तत्र च पृथिवीपदस्य पृथिवीसामान्यपरत्वे प्रागुक्तरीत्या द्वित्वादिकमादायातिव्याप्यभिधानासङ्गतिरिति यदुक्तं तन्न सङ्गच्छते नव्यमते द्वित्वादीनां निरुक्तव्याप्यवृत्तित्वाभावादिति वाच्यम् । उभयमतसाधारण्याय तस्योक्तत्वात् ॥४०॥

न च सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावोऽप्यप्रसिद्धो द्रव्यत्वत्वस्यैव तदवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् । सकलद्रव्यवृत्तित्वाद्व्यष्टितस्य द्रव्यत्वत्वस्य तादृशसमवेतत्वापेक्षया गुरुतयाऽनवच्छेदकत्वादिति जगदीशः । अत्रेयमापत्तिः । अथात्र द्रव्यत्वत्वस्य तादृशसमवेतत्वापेक्षया गुरुत्वेऽपि द्रव्यान्यासमवेतत्वस्य लघुत्वेन सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेताभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवात् सत्तान्यैतत्पृथिवीसमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धत्वेन तादृशाभावसाध्यकव्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गापादानमनुचितमिति ध्येयम् ॥ ४१ ॥

न च पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावमादावाव्याप्तिवारणार्थं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताव-

इयं विशेषणीयेति तत एव वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयाभावस्य व्यु-
 द्भासात् तादृशवृत्तित्वात्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वस्योपादानं विफल-
 मिति वाच्यम् । पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभाव-
 वारणाय वृत्तित्वपर्याप्तव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेनैव प्रतियो-
 गिताया वक्तव्यत्वात् तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य च वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयाभावे ऽपि सत्त्वादिति जागदीशी । न चात्र व्यासज्यवृ-
 त्तिधर्मस्य वृत्तित्वपर्याप्तत्वविशेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । तस्या-
 खण्डाभावघटकतया सार्थकत्वात् । न च वृत्तित्वपर्याप्तव्यासज्य-
 वृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिताया विशेषणीयत्वे ऽपि साध्या-
 भाववद्वृत्तित्वात्वेन पर्वतवृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वोभयाभावमादाया-
 व्याप्तितादवस्थमिति वाच्यम् । यत्प्रतियोगिताकाभावे स्वावच्छे-
 दकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावभिन्न-
 त्वोभयाभावः वृत्तित्वमात्रपर्याप्तव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नतादृ-
 शप्रतियोगिताया वक्तव्यत्वात् । अथवा तादृशव्यासज्यवृत्तिध-
 र्मानवच्छिन्नत्वपदेन तादात्म्यसम्बन्धेन तादृशव्यासज्यवृत्तिधर्म-
 विशिष्टान्यत्वस्यैव विवक्षणाच्च दोषः उक्ताभावप्रतियोगित्वस्य प्र-
 तियोग्यंशे प्रकारीभूततादृशधर्मस्वरूपत्वादिति ध्येयम् । अथात्र
 सर्वत्र हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वतदन्यवृत्तित्वोभयाभावमा-
 दायासम्भवसम्भवे ऽव्याप्तिवारणार्थं व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छि-
 न्नत्वेन प्रतियोगिता विशेषणीयेति कथमुक्तं जगदीशेन असम्भ-
 ववारणार्थमित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वादिति । मैवम् । तद्धूमीयसंयो-
 गेन धूमहेतुकस्थले तादृशसम्बन्धेन यो वृत्तिमान् तद्वृत्तियावद-
 भावस्यैव हेतौ सत्त्वेन लक्षणगमनादिति ध्येयम् । परे तु तादा-
 त्म्येन प्रमेयहेतुकस्थले तद्वृत्तित्वतदन्यवृत्तित्वोभयाभावप्रतियो-
 गितावच्छेदकत्वस्य लाघवात्तद्वृत्तित्वात्वे कल्पनीयतया तादृशा-
 भावस्य लक्षणाघटकत्वात् गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्
 तत्र लक्षणगमनान्नासम्भवाभिधानमिति प्राहुः ॥ ४२ ॥

अत्र केचित् सार्वभौममते सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्ति-
 तया खण्डकालाद्यवच्छेदेन घटादेवेव वृत्तिमति वर्तमानस्य
 महाकालवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावद्धेतव्यधिकरणावच्छेदेन हे-
 तावसत्त्वान्महाकालान्यो घटादित्यादौ नातिव्याप्तिः । वृत्तिमद्वृ-
 त्तयो यावन्तः तादृशवृत्तित्वाभावा यावद्धेतव्यधिकरणावच्छेदेन त-

द्वत्त्वस्य विवक्षितत्वादित्याहु रिति जगदीशः । अथात्र कल्पे वृद्धिमान्
धूमादित्यादावव्याप्तिः धूमावयवावच्छेदेन साध्याभावकूटवत्संयु-
क्तत्वसामान्याभावस्य वृत्तिमति धूमादौ प्रसिद्धस्य यावद्धेतव्यधि-
करणावच्छेदेन हेतावसत्त्वात् । न च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
यत्किञ्चिद्धेतव्यधिकरणावच्छेद्यत्वेन साध्याभावकूटवद्वृत्तित्वाभा-
वस्य विशेषणीयतया तादृशवृत्तित्वाभावो न लक्षणाघटक इति वा-
च्यम् । धूमान्तरसंयुक्तस्वावयवावच्छेदेन वृत्तिमति यत्किञ्चि-
द्धूमे प्रसिद्धस्य तादृशवृत्तित्वसामान्याभावस्य यावद्धेतव्यधि-
करणावच्छेदेन हेतावसत्त्वात् तथाप्यव्याप्तेरिति चेत् अत्र नवीनाः
हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यत्स्वाधिकरणं तदवच्छेदेन स्वस्मिन्
वर्तमाना हेतुसमानाधिकरणसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वा-
त्वसमनियतप्रतियोगिताका यावन्तोऽभावा यावद्धेतव्यधिकरणा-
वच्छेदेन हेतौ तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वात् न कोऽपि दोषः स्वपदं वृ-
त्तिमत्त्वेनाभिमतपरमिति प्राहुः । केचित्तु स्वानुयोग्यनधिकरणा-
वच्छिन्ना याऽधिकरणता तदन्यहेतव्यधिकरणावच्छिन्नाधिकर-
णताकत्वेन तादृशसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य
विशेषणीयत्वात्तादृशभावस्य लक्षणाघटकतया तमादाय न दोषः
स्वानुयोग्यनधिकरणत्वं च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम् ।
स्वपदं तादृशसाध्याभावसमुदायाधिकरणवृत्तित्वाभावाधिकर-
णतापरमित्याहुः ॥ ४३ ॥

अथात्र लक्षणे घटवृत्तित्वविशिष्टवाच्यत्वघटान्यवृत्तित्वविशि-
ष्टवाच्यत्वाद्यभावमादाय वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्राव्याप्तिः तादृश-
साध्याभावघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्धेः । न च विशिष्टस्यातिरिक्त-
त्वमते विशिष्टाभावस्य साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगिताक-
त्वाभावादेव व्युदास इति वाच्यम् । तथा सति घटभेदतदन्य-
प्रमेयैतदुभयाभावघटितकूटाधिकरणाप्रसिद्ध्या प्रमेयवान् वाच्य-
त्वादित्यत्राव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । न चोभयत्वमप्येकविशिष्टापरत्वमेवेति
वाच्यम् । तथा सति वृत्तित्वालोकान्यत्वोभयाभावमादाय तादृश-
वृत्तित्वात्वे प्रतियोगिताव्यापकत्वदलव्यावृत्तिदानासङ्गतिरिति चेन्न ।
साध्यतावच्छेदकसमनियतप्रतियोगितायां स्वन्यूनवृत्तिधर्मानवच्छि-
न्नत्वस्य स्वयमेव निवेशिततया स्वन्यूनवृत्तिपदेन स्वावच्छिन्नान-

धिकरणसाध्याधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वे
सति स्वसमानाधिकरणधर्मस्य विवक्षितत्वादेवोक्ताभावव्युदासात्
साध्याधिकरणत्वनिवेशाच्च वह्निधूमोभयवान् वहेरित्यादावुभयाभा-
वादेः संप्राप्ततया नातिव्याप्तिरिति । वस्तुतस्तु एतदस्वरसेनैव तल्ल-
क्षणमपहाय पतेनेत्यादिना लक्षणान्तरानुधावनं कृतम् । अत एव
परलक्षणे साध्याभावे साध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रति-
योगिताकत्वनिवेशे वह्निमान् धूमादित्यत्रैवाव्याप्तिसम्भवे तामपहाय
षाड्यं ज्ञेयत्वादिति सत्तावान् द्रव्यत्वादित्येकव्यक्तिसाध्यके ज-
गदीशस्याव्याप्तिदानमपि सङ्गच्छत इति ध्येयम् ॥ ४४ ॥

अत्र च हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्वक्तौ दैशिकविशेषणतया कूटस्य
वर्तमानत्वमेव हेतुसामानाधिकरण्यं बोध्यं तेन पृथिवी द्रव्यत्वप्रका-
रकप्रमाविशेष्यत्वादित्यादौ जले तेजसि च साधनसमानाधिकरण-
स्य जलावृत्यभावस्य तेजोऽवृत्यभावस्य च उक्तरूपावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वात् तदुभयकूटाधिकरणजात्यादौ हेतोरवृत्तित्वे ऽपि नाति-
व्याप्तिः हेत्वधिकरणजलादिप्रत्येकनिष्ठं यत्तादृशकूटं तदधिकरणो
जलादौ हेतोः सत्त्वादिति जगदीशः । अत्रेयमनुपपत्तिः । अथात्र
साधनसमानाधिकरणस्य विपक्षीभूततत्तद्वाक्तिभेदाभावस्यापि सा-
ध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् तद्वद्वितकू-
टाधिकरणाप्रसिद्धैवातिव्याप्त्यसम्भवे तद्वारकं हेत्वधिकरणय-
त्किञ्चिद्वक्तौ दैशिकविशेषणतया वर्तमानत्वमित्यादिविशेषणवै-
यर्थ्यमिति चेदत्र केचित् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकत्वं
तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावविशेषणमित्यभिप्रायेण
एतद्वन्धसङ्गतिरित्याहुः । तन्मन्दम् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन
साध्यव्यापकत्वमित्यादिमतस्य ग्रन्थकृतेव प्राग्दूषितत्वादिति ।
मैवम् । यद्यत्सम्बन्धेन व्यापकत्वं तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकसाध्याभावकूटनिवेशापेक्षया लाघवेन साध्यव्यापकता-
घटकीभूतयत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावकू-
टवत्त्वं विवक्षितम् । तथा च पृथिवी द्रव्यत्वप्रकारकप्रमाविशे-
ष्यत्वादित्यादौ साध्यव्यापकताघटकीभूतसमवायसम्बन्धावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकसाध्याभावकूटाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य हेतौ स-
त्त्वेनातिव्याप्तिरतां हेत्वधिकरणयत्किञ्चिद्वक्तौ दैशिकविशेषण-

तथा वर्तमानत्वं साध्याभावविशेषणं दत्तमिति ग्रन्थकृतामभि-
प्राय इति वयं समाधिमहे(१) ॥ ४५ ॥

इति कालीशङ्करभट्टाचार्यकृतं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना-
भावजागदीशिकोडपत्रं समाप्तम् ॥

(१) इति समाधिरे—पा० २ पु० ।

अथ सिद्धान्तलक्षणजागदीश्याः

कालीशङ्करविरचितं कौण्डपत्रम् ।

ननु(१) तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्या-
दावव्याप्तिवारणायानवच्छेदकत्वानुसरणं कृतं दीधितिकृता तन्न
सङ्गच्छते रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिवारणायवश्यमव-
च्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य नि-
वेद्यत्वादिति ॥ न चैतत्कल्पे प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्ब-
न्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नभिन्नत्वनिवेशादेवाव्याप्तिवार-
णसम्भवे प्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकस-
म्बन्धावच्छिन्नत्वं न निवेशनीयमिति वाच्यम् । विषयितासमवा-
यान्यतरसम्बन्धेन रूपत्वविशिष्टस्य साध्यतायामात्मघटान्यतर-
त्वादिहेतौ समवायेन रूपत्वविशिष्टाभावं विषयितया रूपत्ववि-
शिष्टाभावं चादायाव्याप्तिवारणार्थं साध्यतावच्छेदकताघटकसंस-
र्गतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं यद्रूपं तद्रूपपर्याप्तावच्छेदकताक-
संसर्गतावच्छेदकत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वादिति चेन्न ॥ यत्र व-
ह्निर्विनिरूपितसमवायेन वह्निर्विविशिष्टस्य साध्यता तत्र साध्यता-
वच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वाप्रसिद्ध्या धूमादिहे-
तावव्याप्तिवारणार्थं स्वानवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामाना-
धिकरण्योभयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वा-
निरूपकत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशनीयत्वेन तादृशावच्छेदकत्वा-

(१) अथ प्रतियोग्यसमानाधिकरण्यत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नं यत्र भवतीतिमूलोक्तलक्षणे तादृशप्रतियोगिभिन्नत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये प्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नभिन्नत्वनिवेशो व्यर्थ इति चेन्न । तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावीयप्र-
तियोगित्वं तत्सम्बन्धेन वृत्तिमत्पदार्थ एव स्वीक्रियते इति मते समवायेन प्रमेयसाध्यकभावत्व-
हेतावतिश्यातेः समवायेन प्रमेयाभावीयप्रतियोगिभिन्नत्वस्यासमवायिप्रमेये सत्त्वादिति ।

निरूपकप्रतियोगिताकतत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्ति-
ज्ञातिः(१)॥ १ ॥

ननु यद्धर्मावच्छिन्नवाचकपक्षोत्तरमन्यादिपदश्रुतिरित्यादिव्यु-
त्पत्त्या प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यद्विन्नं भवति तेन समं सा-
मानाधिकरण्यमित्येव वक्तुमुचितं न तु व्युत्पत्तिवैचित्र्यं स्वीक-
रणीयमनुरोधाभावादिति चेन्न । प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न-
त्वावच्छेदेन यद्विन्नत्वं तत्सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यवश्यं वा-
च्यमन्यथा प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्ने धूमभेदसत्त्वात्
धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः न च तथाप्युभयभेदमादाया-
तिव्याप्तिरिति वाच्यम् । यद्विन्नत्वपदेन यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताकभेदस्य विवक्षितत्वात् तथा च प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यत्र
प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरिति ॥ २ ॥

प्रतियोग्यसमानाधिकरणेतिमूलोक्तलक्षणे तत्तद्व्यक्तित्वावच्छि-
न्नाभावमादायाव्याप्तिवारणायानवच्छेदकत्वानुसरणं कृतं तन्त
सङ्गच्छते । स्वप्रतियोगिकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन
साध्यविशिष्टान्यत्वस्याभावविशेषणात् धूमवान् वह्नेरित्यत्राति-
व्याप्तिवारणाय स्वसामानाधिकरण्यदलं वह्निमान् धूमादित्यादा-
वभावाप्रसिद्धिवारणाय स्वप्रतियोगिकत्वदलम् । न च यस्या
महानसीयवद्विव्यक्तेः प्रतियोगिकत्वं तस्याः सामानाधिकरण्य-
विरहात् तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्य लक्षणघटकत्वेन तमादा-
याव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । स्वप्रतियोगिकत्वपदेन स्वा-
श्रयप्रतियोगिकत्वस्य स्वसामानाधिकरण्यपदेन च स्वाश्रयसा-
मानाधिकरण्यस्योक्तत्वात् । न च कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादौ
कपिसंयोगाभावस्य लक्षणाघटकत्वात् संयोगी सत्त्वादित्यादौ गु-
णावृत्तित्वावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिवारणाच्च प्रतियोग्यस-
मानाधिकरणपदस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । प्रमेयवान् वाच्यत्वादि-
त्यादावभावमात्रस्य प्रमेयत्वाश्रयप्रतियोगिकत्वप्रमेयत्वाश्रयसामा-

(१) अत्र च प्रमेयप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयविशिष्टस्य साध्यतास्थले ऽभावाप्र-
सिद्धिवारणाय स्वव्यापकत्वस्वावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयो-
गितानवच्छेदकरूपवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपकत्वं बोध्य-
म् । वृत्तित्वञ्च स्वावच्छेदकसंसर्गतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेद-
कत्वसम्बन्धेन ।

नाधिकरणयोः सत्त्वेन लक्षणाघटकत्वादव्याप्तिवारणाय स्वसामानाधिकरण्यघटकीभूतवृत्तित्वस्य विशेषणतया विवक्षितत्वात् कपि-संयोगाभाववान् मेयत्वादित्यत्राव्याप्तिवारणाय तत्सार्थक्यात् । न च प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन निवेद्यतया बहिमान् धूमादित्यादौ द्रव्यत्वाभावाभावमादायाव्याप्यभावात् स्वप्रातयोगिकत्वस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । बहिमान् धूमादित्यादौ पर्वतावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य पर्वतत्वात्मकतया तस्य विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वविरहात् लक्षणघटकत्वेन तमादायाव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशनीयत्वात् । तथा च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमात्रस्य भावानात्मकतया स्वाश्रयसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टतया तदन्याभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति । न च समवायेन प्रमेयसाध्यकसत्त्वादिहेतौ साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिवारणार्थं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेत्यादिसम्बन्धधर्मिकोभयाभावघटितलक्षणानुसारेण प्रतियोगितायां सम्बन्धविशेषस्यानिवेशनीयतया भावात्मकाभावमादायाव्याप्तिवारणसम्भवे तद्वैयर्थ्यं तुर्वारमिति वाच्यम् । अभावो भेदत्वादित्यादौ तादृशाभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेर्तुर्वारत्वात् । मैवम् । घटत्वाभावपटत्वाभावन्यतरवान् द्रव्यत्वादित्यादौ घटत्वपटत्वस्वरूपाभावप्रतियोगितायाः सकलसाध्ये सत्त्वेनाव्याप्तेरिति । न च तदोषवारणार्थमनवच्छेदकत्वानुसरणं क्रियते इति वाच्यम् । अभाववान् मेयत्वादित्यादौ घटत्वाभावाभावमादायाव्याप्तिरिति ॥ ३ ॥

ननु साध्याधिकरणवृत्तित्वजगद्वृत्तिभिन्नत्वोभयाभावविशिष्टहेत्वधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगिताशून्यसाध्यसामानाधिकरण्यस्यैव सम्यक्त्वेऽनवच्छेदकत्वानुसरणं व्यर्थमिति । असम्भववारणाय जगद्वृत्तिभिन्नत्वविशेषणस्य व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय साध्यवद्वृत्तित्वस्य उभयाभावस्य प्रतियोगिकोटौ निवेशः । न च व्यधिकरणसम्बन्धेन साध्याभावस्य जगद्वृत्तितया तादृशाभावमादायैव व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणसम्भवे साध्यवद्वृत्तित्वस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । समवायेन प्रमेयसाध्यकव्यभिचारिणि वाच्य-

त्वद्दिहेतावतिव्याप्तिवारणाय तदावश्यकत्वात् साध्यवृत्तित्वं तु
स्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धिविरोधिताघटकसम्बन्धेन बोध्यं तेन धूम-
वान् वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः संयोगाभावस्य जगद्वृत्तितया उ-
भयाभावसत्त्वेन तमादायाव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्य-
दलस्य सार्थक्यात् । तदर्थश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियो-
गिव्यधिकरणो बोध्यः प्रतियोगिता तु न सम्बन्धविशेषेण निवे-
शनीया तथा च वह्निमान् धूमादित्यादौ स्वरूपेण घटाभावमादाय
लक्षणसमन्वयः । एवं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्यधर्मिको-
भयाभावघटितप्रतियोगिवैयधिकरण्यकल्पे च गगनाभावमादा-
यैव लक्षणसमन्वयः । मैवम् । संयोगी वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिः
सकलसंयोगस्यैव निरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणस्य केवलान्वयिन-
स्तत्तत्संयोगाभावस्य प्रतियोगित्वादिति कृतं पल्लवितेन । अथ नि-
रवच्छिन्नविशेषणताविशेषसम्बन्धेन जगद्वृत्तिभिन्नत्वस्य ता-
दृशसम्बन्धेन साध्याधिकरणवृत्तित्वस्य च उभयाभाववान् यो हेत्व-
धिकरणवृत्त्यभावः तत्प्रतियोगिताशून्यसाध्यसामानाधिकरण्यस्यो-
क्तौ नोक्तस्थले व्याप्तिः तत्तत्संयोगाभावस्य तादृशोभयाभाववत्त्वा-
भावादिति । अनुगमस्तु स्वसमानकालीननिरवच्छिन्नविशेषणता-
विशेषसम्बन्धावच्छिन्नजगद्वृत्तित्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेद-
कताकभेदवत्त्वतादृशसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याधिकरणवृत्तित्वोभयस-
म्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकभेदवत्त्वसम्बन्धेन
यत्किञ्चिद्भावविशिष्टहेत्वधिकरणवृत्तिर्योऽभावस्तत्प्रतियोगिताशून्य-
साध्यसामानाधिकरण्यमिति समुदितार्थः । मैवम् । घटत्वाभावप-
टत्वाभावान्यतरवान् घटत्वपटत्वान्यतरस्मादित्यादौ कालिकसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाभावः आत्मानुयोगिकस्वरूपसम्ब-
न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकगगनाभावाभाव एतदन्यतरस्य साध्यतायां
मेयत्वादिहेतावव्याप्तिः सर्वस्यैव साध्यस्य प्रत्येकाभावस्य निरुक्त-
लक्षणघटकतया तत्प्रतियोगित्वादिति ॥ ४ ॥

अथ प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावभिन्नाभावप्रतियोगि-
साध्यसामानाधिकरण्यमेव व्याप्तिरित्यस्यैव सम्यक्ते साध्यताव-
च्छेदकेत्यादिविशेषणं विफलम् । न च हेतुसमानाधिकरणाभाव-
भिन्नकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावमादाय धूम-
वान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकसम्ब-

न्धेन प्रतियोगिवैयधिकरणस्य विवक्षणेनैव तद्दोषवारणात् । न च प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशाभाव-
भिन्नसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावमादायैवाव्याप्तिविरहादिति चेत् । उच्यते महानसीयवह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिस्तादृशो-
ऽभावभिन्नो यः संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्णभावस्तत्प्रतियोगित्वस्य साध्ये सत्त्वादिति । न च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्या-
प्यधिकरणत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षणे नैतद्दोषवारणमिति वाच्यम् । तस्य लक्षणान्तरत्वादिति ध्येयम् । यद्यपि कालि-
कादिसम्बन्धेन साध्याभावमादाय व्यभिचारिमात्रे दोष-
वारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धे-
नैव वाच्यम् । तथा च विषयितासम्बन्धेन धूमत्वविशिष्टाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य ज्ञानस्य साध्यतावच्छेदकीभूत-
संयोगसम्बन्धेनाधिकरणाप्रसिद्ध्या तादृशाभावे प्रतियोगिवैयधि-
करणयाभावेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावभिन्नत्वस्याक्षततया ता-
दृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य धूमत्वादौ सत्त्वेन धूमवान् व-
ह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः । तथापि साध्यतावच्छेदकताघटकसम्ब-
न्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य विवक्षणीयत्वान्न कोऽपि दोषः । न च तथापि जातिमदभावस्य हेतुसमानाधिकरणाभावभिन्नतया तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य धूमत्वे सत्त्वेनातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वस्यापि निवेशनीय-
त्वादिति चेन्न । तदात्मत्वप्रतियोगिकसमवायेनात्मत्वसाध्य-
कज्ञानहेतुकव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिस्तथाहि तादृशसमवायसम्ब-
न्धेनात्मत्वाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य सत्त्वेऽपि व्यभिचारि-
तया व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयलक्षणस्याप्यलक्ष्यत्वेन तत्र प्रतियो-
गिवैयधिकरण्याप्रवेशेन तदभावस्य हेतुसमानाधिकरण्याभावा-
त् । हेतुसमानाधिकरणाभावभिन्नाभावतया तत्प्रतियोगितावच्छे-
दकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वाद्यभिचारिण उभयलक्षणस्यैवा-
लक्ष्यत्वाल्पाघवासम्भवाच्चेति । यदि च व्याप्यवृत्त्यव्याप्यवृत्तिसा-
ध्यकस्थलमात्र एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छे-
दकावच्छिन्नाधिकरणत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन यदभावप्रतियोग्यधि-
करणत्वाभाववत्त्वं हेतुमतस्तदभावभिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेद-

कत्वं साध्यतावच्छेदके विवक्षणीयं तथा च न कोऽपि दोष इति सू-
क्ष्ममौक्ष्यते तदा सुधीभिरेवात्र दोषाऽनुसन्धेय इति ध्येयम् ॥ ५ ॥

न च तथापि यद्भूपावच्छिन्नाधिकरणत्वं हेतुसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वं न भवति तत्त-
द्भूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य विवक्षणेनैव सामञ्जस्ये कृतं सा-
ध्यतावच्छेदकतदितरेत्यादिविशेषणेनेति वाच्यम् । सामान्यध-
र्मावच्छिन्नाधिकरणत्वानभ्युपगन्तुमते वहिमान् धूमादित्यादाव-
व्याप्तिरिति दिक् ॥ ६ ॥

अथ यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं हेत्वधि-
करणं तादृशप्रतियोगिताभिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो-
गिताश्रयसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यता-
वच्छेदकंत्यादि विफलमिति चेत् । न धूमवदनुयोगिकसंयोगेन बह्वे-
साध्यत्वे बह्वधिकरणत्वादिहेतावतिव्याप्तिः तादृशप्रतियोगिता-
भिन्ना या संयोगसम्बन्धावच्छिन्नवह्निवावच्छिन्नप्रतियोगिता तदा-
श्रयसामानाधिकरण्यसत्त्वादिति ध्येयम् ॥ ७ ॥

अथ साध्यतावच्छेदके प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुमन्निष्ठाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत् तदवच्छिन्नभेदकूटसामानाधिकरण्य-
विवक्षणं नैव सामञ्जस्ये कृतं साध्यतावच्छेदकंत्यादिविवक्षणेनेति ।
न च गगनवृत्तित्वविशिष्टबह्वभावमादाय बह्निमान् धूमादित्यादा-
वव्याप्तिरिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगिनिरू-
पिताधिकरणत्वाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणपदेन विवक्षितत्वात् ।
न च विषयितासम्बन्धेन प्रमेयस्य साध्यतायां तज्ज्ञानत्वादिहेताव-
व्याप्तिस्तादृशाभावाप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । प्रतियोगिताव्याप्यनिरूप-
कत्वस्य विवक्षितत्वादिति चेत् । न तस्य लक्षणान्तरत्वादिति एतेन
प्रतियोगित्वसम्बन्धेन महानसीयवह्निसाध्यकस्थले प्रत्येकेन म-
हानसीयाद्यभावमादायाव्याप्तिरित्यपि प्रत्युक्तम् एतादृशप्रतियो-
गिव्यधिकरणत्वस्य लक्षणघटकत्वात् प्रत्येकाभावे प्रतियोगिवैय-
धिकरण्याभावादिति ध्येयम् ॥ ८ ॥

अथ विशिष्टाभावोभयाभावमादायासम्भवसम्भवे तत्तद्व्यक्ति-
त्वावच्छिन्नाभावमादायाव्याप्तिदानं सन्दर्भविहृजं कृतं जगदीशे-
नेति चेत् । न तादात्म्येन गगनस्य साध्यतायां तद्व्यक्तित्वादिहेतौ

११ इत्युक्तेः तादृशतामकसम्बन्धेन

साम्यतावच्छिन्नत्वत्वेत्तत्तद्व्यक्तम्

साध्यघटितविशिष्टाभावोभयाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरण्यविरहेण तत्र लक्षणगमनान्नासम्भव इति ध्येयम् ॥ ९ ॥

(न च महानसीयवह्निर्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धस्य हेतुमन्निष्ठाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव वह्निव्यव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकतदितरोभयावच्छेद्यभिन्नाया एव प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वादिति जगदीशः । साध्यतावच्छेदकेतरपदेन साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकरूपेण स्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वं विवक्षणीयमतो न प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यत्र स्वानवच्छिन्नप्रकारत्वाप्रसिद्ध्या तदितराप्रसिद्धिः । एवञ्चे जातिमत्त्वान् भावत्वादित्यत्रातिव्याप्तिः तथाहि जातिमदभावीयप्रतियोगिताया जातित्वरूपेण जात्यनवच्छिन्नघटवानितिज्ञानीयघटनिष्ठप्रकारतावच्छेदकं यद्वदत्वादिकं साध्यतावच्छेदकं यज्जातिमत्त्वमेतदुभयनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वात् जातिमदभावो न लक्षणघटकः किन्तु तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभाव एव तथा च तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं जातिमत्त्वम् अत्रापि प्रत्येकाभावमादायातिव्याप्तेर्वारणे ऽपि महानसीयवह्निभिन्नवह्निवत्त्वान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिर्वाध्या ॥ मैवम् । साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतधर्मविशिष्टधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकत्वानिरूपिका या प्रतियोगिता तदनवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् । वैशिष्ट्यं च स्वाभाववद्भूतित्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन तथा च वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसीयवह्निभावमादाय नाव्याप्तिः तथाहि तदभावीयप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकं यद्वह्निवत्त्वनिष्ठकत्वं तद्विशिष्टं महानसीयत्ववह्निवत्त्वनिष्ठद्वित्वं तदवच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकतानिरूपकत्वात् जातिमत्त्वान् भावत्वादित्यादौ च नातिव्याप्तिरिति ध्येयम् ॥ वस्तुतस्तु स्वनिरूपितत्वस्वभिन्नप्रकृतानुमितिविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकतानिरूपकत्वोभयसम्बन्धेनावच्छेदकताविशिष्टान्याया एव प्रतियोगिताया अनवच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षितत्वान्न कोऽपि दोषः ॥ १० ॥

(वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टजातिमदभावमादायाव्याप्तिवारणायावच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वं निवेशितं

जगदीशेन । न चात्र महानसीयवद्भिर्वृत्तित्वविशिष्टजातिमद्भिर्नास्ती-
तिप्रतीतिसिद्धाभावीयप्रतियोगिताया निरवच्छिन्नावच्छेदकत्वस्य
घट्टित्वे सत्त्वाद्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । अव्यावर्तकत्वेन
तादृशप्रतीत्या वद्भित्वे निरवच्छिन्नावच्छेदकत्वानवगाहनात् । अथ-
वा स्वावच्छिन्नावच्छेदकताविशिष्टान्यत्वरूपं निरवच्छिन्नत्वमत्र
विवक्षितम् । वैशिष्ट्यं च स्वनिरूपकप्रतियोगित्वनिरूपितत्वस्वसा-
मानाधिकरण्यैतदुभयसम्बन्धेन ग्राह्यम् । तथा च वद्भित्वनिष्ठनिरव-
च्छिन्नावच्छेदकत्वस्यापि तादृशसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नावच्छेदक-
त्वविशिष्टतया नाव्याप्तिरिति भावः । वस्तुनस्तु स्वावच्छिन्नावच्छे-
दकत्वानिरूपकत्वमेव निरवच्छिन्नत्वं प्रतियोगितायां निरवच्छि-
न्नत्वम् अतो न तादृशभावप्रतियोगिता लक्षणघटिका इति नाव्याप्ति-
रिति भावः । न च साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वं
व्यर्थं महानसीयवद्भ्यभावप्रतियोगितायाः स्वावच्छिन्नावच्छेदक-
त्वानिरूपकत्वेन लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यम् । तार्णवद्भ्यभावमादाय
वद्भिमान् धूमादित्यादावव्याप्तिप्रसङ्गात् । यद्यपि तादृशभावप्रतियो-
गिताया अवच्छेदकत्वं तार्णत्व एव स्वीक्रियते लाघवान्न तु वद्भि-
त्वे अव्यावर्तकत्वात् तथापि कालो रजतमित्यादिप्रतीत्या कालि-
कसम्बन्धेन जात्यादेः स्वरूपतो भानात् कालिकसम्बन्धेन गुणत्व-
विशिष्टस्य साध्यतायां द्रव्यत्वादिहेतौ कालिकेन गुणत्वविशिष्टस्य
समवायेन रूपत्वविशिष्टस्य गुणत्ववद्रूपस्याभावमादायाव्याप्तिवार-
णाय तत्सार्थक्यादिति ध्येयम् ॥ ११ ॥

अत्रेयमापन्तिः । ननु व्यभिचारिमात्रस्य सर्वस्या निरुक्तेरल-
क्ष्यतया शुद्धसाध्यतावच्छेदकस्थलीयनिरुक्तौ दण्डिमान् द्रव्यत्वादि-
त्यादावतिव्याप्तिरिति चेत् । न । हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियोगिताया निरव-
च्छिन्नावच्छेदकत्वाभाववत्त्वे सति निरवच्छिन्नावच्छेदकताश्रयसाध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति सर्वं सुस्थितम् ॥ १२ ॥

ननु विशिष्टसाध्यतावच्छेदकस्थले हेतुमग्निष्ठाभावप्रतियो-
गितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतदितरोभयानव-
च्छिन्नत्वनिवेशेऽपि दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यादौ तत्तद्व्यक्तित्वा-
वच्छिन्नदण्डनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावमादायाव्याप्तिस-
म्भवे रूपत्वन्यूनवृत्तिजातिमत्त्वान् रूपादित्यादिस्थलान्तरानुधाव-
तमनुचितम् । न च साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतरानवच्छिन्नत्वनि-

घेशे एव तात्पर्यमन्यथा जातिमत्त्वान् घटत्वादित्यादौ पटसमवेतत्वविशिष्टवान् नास्तीतिप्रतीतिसाक्षिकपटसमवेतत्ववैशिष्ट्यमात्रावच्छिन्नजातिनिष्ठावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावमादायाव्याप्तितादवस्थ्यापातात् । तथा च तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नदण्डनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकेतरतद्व्यक्तित्वावच्छिन्नत्वेन तदभावस्य लक्षणाघटकत्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथा सति संयोगेन तद्व्यक्तिमतः कथञ्चित्सम्बन्धेन साध्यतायामव्याप्त्यापत्तेः । साध्यतावच्छेदकताघटकसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नहेतुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकेतरधर्मावच्छिन्नत्वेन तादृशावच्छेदकत्वाप्रसिद्धेः । जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तस्य स्वरूपतो भानं मानाभावादूपत्ववत्त्वान् रूपवान् वा पृथिवीत्वादित्यादौ विषयितासम्बन्धेन रूपत्वविशिष्टाभावमादायाव्याप्तिवारणायवच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वादिति चेत् । न तत्राव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकेतरधर्मानवच्छिन्नावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकनिष्ठत्वोभयाभावविशिष्टत्वस्य निवेशनीयत्वात् । तथा च रूपत्ववत्त्वान् रूपवान् वा पृथिवीत्वादित्यादौ विषयितावच्छिन्नरूपत्वनिष्ठावच्छेदकतायां तादृशोभयाभावासत्त्वेन विषयितया रूपत्वविशिष्टाभावस्य लक्षणाघटकत्वान्नाव्याप्तिः । संयोगेन तद्व्यक्तिमतः कथञ्चित्सम्बन्धेन साध्यतास्थले तु घटाभावो लक्षणघटकः घटत्वनिष्ठावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकनिष्ठत्वविरहेणोभयाभावसत्त्वात् ॥ १३ ॥

रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ विषयितया रूपत्ववदभावमादायाव्याप्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वमेव प्रतियोगितावच्छेदकतायां निवेशनीयमिति जगदीशेनोक्तम् । अत्रेयमापत्तिः । यत्र कालिकसम्बन्धेन महानसानुयोगिकसंयोगविशिष्टस्य समवायेन बहिर्व्यविशिष्टस्य बहेः संयोगेन साध्यता धूमादिहेतुस्तत्र समवायसम्बन्धेन महानसानुयोगिकसंयोगविशिष्टस्य कालिकेन बहिर्व्यविशिष्टस्याभावस्य हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके सत्त्वादव्याप्तिः एवं विशेषरूपेण संसर्गतासत्त्वे बहिर्व्यप्रतियोगिकसमवायेन बहिर्व्यस्य साध्यतावच्छेदककस्थले साध्यतावच्छेदकताघटकसंसर्गावच्छिन्नावच्छेदकताकहे-

तुल्यमानाधिकरणाभावाप्रसिद्ध्याऽप्याप्तिश्च । न च पूर्वोक्तस्थले
 कालिकेन महानसानुयोगिकसंयोगविशिष्टस्य समवायेन वह्नित्व-
 विशिष्टस्य पर्वते सत्त्वात् पूर्वोक्ततादृशाभावस्य प्रतियोगिव्यधि-
 करणत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । समवायेन महा-
 नसानुयोगिकसंयोगविशिष्टस्य कालिकेन वह्नित्वविशिष्टस्य सा-
 ध्यतायां धूमादिहेतावतिव्याप्तिभिर्या स्वानवच्छेदकसम्बन्धाव-
 च्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिताव-
 च्छेदकताविशिष्टान्यत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरण-
 ताघटकनिरूपकतावच्छेदकतायां निवेश्यत्वात् । न च तथापि
 कालिकेन वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका सती तेनैव सम्बन्धेन
 महानसानुयोगिकसंयोगनिष्ठावच्छेदकतानिरूपिका या निरूपकता
 तस्या अपि निरुक्तस्वप्रतियोगितावच्छेदकताविशिष्टान्यवह्नित्वनि-
 ष्टकालिकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वेन पर्वतादौ स-
 द्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभाव इति वाच्यम् । स्वानवच्छे-
 दकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन स्वप्र-
 तियोगितावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपितत्वस्य प्रतियो-
 गितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणाताघटकनिरूपकतायां निवेशनीय-
 त्वात् । मैवम् । स्वानवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामाना-
 धिकरण्योभयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टा या अवच्छे-
 दकता तदनिरूपकत्वस्य प्रतियोगिताया विशेषणत्वे ऽपि कालिकेन
 जातिविशिष्टस्य समवायेन धूमत्वविशिष्टस्य साध्यत्वे वह्नादिहे-
 तावतिव्याप्तिः । धूमत्वनिष्ठकालिकसम्बन्धावच्छिन्ना या साध्यताव-
 च्छेदकता तदनवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्ये-
 तदुभयसम्बन्धेन तद्विशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकतानिरूपितत्वेन सा-
 ध्याभावस्य लक्षणाघटकत्वात् स्वनिष्ठसाध्यतावच्छेदकतानवच्छे-
 दकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वनिष्ठत्वैतदुभयसम्बन्धेन साध्यतावच्छे-
 दकविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपकत्वस्य निवेशं ऽपि समवायेन ज्ञा-
 नत्वत्वावच्छिन्नस्य विषयितया स्वरूपतो ज्ञानत्वस्य यत्र साध्य-
 तावच्छेदकत्वं ज्ञानमित्याकारकज्ञानत्वं च हेतुस्तत्र साधनसमाना-
 धिकरणस्य साध्यतावच्छेदकीभूततादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
 योगिताकस्य विषयितया ज्ञानत्वत्वविशिष्टवज्ज्ञानभेदस्य निरुक्तोभ-
 यसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपकत्वस्य प्र-

तियोगितायां सत्त्वात् तत्र हेतावव्याप्तिः । न च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसमनियतत्वोभयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकतावैशिष्ट्यं निवेद्यमतो न कोऽपि दोष इति वाच्यम् । कालिकेन धूमत्वविशिष्टस्य समवायेन धूमत्वविशिष्टस्य कालिकेन रूपत्वविशिष्टस्य समवायेन रूपत्वविशिष्टस्य वा यत्र साध्यता तत्र धूमत्वविशिष्टधूमत्वाद् वहेः रूपत्ववद्रूपवान् ज्ञानत्वादित्यत्रातिव्याप्तिरिति । अत्र केचित् स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्यास्वसाज्जात्यैतद्वितयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टप्रतियोगितावच्छेदकत्वानिरूपकत्वविशेषणेन न दोषः । स्वसाज्जात्यं च निरवच्छिन्नत्वाकश्चिद्धर्मावच्छिन्नत्वान्यतरूपेण अविलक्षणतया भासमानस्य धूमत्वादेश्च न द्विधा साध्यतावच्छेदकत्वं मानाभावादतः कालिकेन स्वरूपत एव यत्र धूमत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वं समवायेन तथात्वं तत्र नातिव्याप्तिः यत्र कालिकसमवायोभयसम्बन्धेन धूमत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वं तत्र दोषप्रसक्तिरेव नास्तीति ध्येयम् । सम्बन्धभेदेऽपि निरवच्छिन्नावच्छेदकता एकैवेति हृदयम् । न च तथापि रूपत्ववत्त्वान् पृथिवीत्वादित्यत्र विषयितया स्वरूपतो रूपत्वविशिष्टाभावमादायाव्याप्तिरिति वाच्यम् । एतद्वितयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपकप्रतियोगिताकहेतुसमानाधिकरणाभावीप्रतियोगितानिरूपितसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छेदकनिष्ठत्वोभयाभाववदवच्छेदकत्वाभावस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षितत्वात् । परे तु स्वावच्छिन्नत्वस्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकताव्यापकत्वैतदुभयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धविशिष्टान्यसाध्यतावच्छेदकनिष्ठसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकत्वं प्रतियोगितायां निवेशनीयम् । उक्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकतायां स्वविशिष्टान्यत्वसम्पादनाय सम्बन्धघटकतया स्वावच्छिन्नत्वनिवेशः समवायसम्बन्धेन जातेः साध्यतावच्छेदकतायां कालिकेन वह्नित्वस्य साध्यतावच्छेदकतायां जातिप्रवृद्धिमान् हृदत्वादित्यत्र सद्धेतौ समवायेन वह्नित्वविशिष्टत्वे सति कालिकेन जातिविशिष्टं यत् तदभावमादायाव्याप्तिवारणार्थं सम्बन्धघटकतया व्यापकत्वनिवेशः तथा च समवायसम्बन्धाव-

चिह्नन्तवह्निवनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकतायास्तादृशविशिष्टान्यत्वात्
निरुक्ताभावस्य लक्षणाघटकत्वमिति । वह्निमान् धूमादित्यादौ घ-
टाभावस्य लक्षणघटकत्वसम्पादनाय साध्यतावच्छेदकनिष्ठेत्यव-
च्छेदकताविशेषणम् । समवायेन प्रमेयसाध्यतावच्छेदककस्थले प्रमे-
यवत्त्वान् धूमादित्यादौ घटाभावस्य लक्षणाघटकत्वेऽपि तत्तद्यत्त्व-
भावमादाय लक्षणगमनाय साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धाव-
च्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतायां विशेषणं देयमि-
ति । यदि च वह्निमान् धूमादित्यादौ निरुक्तसम्बन्धविशिष्टान्य-
साध्यतावच्छेदकानिष्ठसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाव-
च्छेदकत्वाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति विभाव्यते तदा स्वावच्छिन्नत्व-
स्वावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन साध्य-

कतानिरूपितत्वसाध्य-
तावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदक-
त्वनिरूपितत्वाभयाभाववत्त्वस्य प्रतियोगितायां निवेद्यत्वान्न का-
चिदनुपपत्तिरिति ध्येयम् । अथवा निरुक्तसम्बन्धेन तादृशस-
म्बन्धविशिष्टान्या या साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिष्टाव-
च्छेदकता तदनिरूपकत्वं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां विवक्षि-
तम् । साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धवैशिष्ट्यं च स्वावच्छिन्न-
साध्यतावच्छेदकताव्यापकत्वसम्बन्धेन उभयव्यापकत्वं स्वनिरू-
पकप्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकत्वत्वरूपेण बोध्यमिति ध्येयम् ।
यद्वा स्वानवच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसमानाधिकरणावच्छे-
दकतानिरूपकत्वस्वनिरूपितसाध्यताश्रयवन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकर-
णाभावीयत्वोभयसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकताविशिष्टान्यत्वं हे-
तुमन्निष्ठाभावीयप्रतियोगितायां निवेद्यमतो न कोऽपि दोषः । न
च विषयितया ज्ञानत्वत्वेन ज्ञानत्वविशिष्टस्य साध्यत्वे तज्ज्ञानत्वा-
दिहेतौ विषयितया स्वरूपतो ज्ञानत्वविशिष्टभेदमादायाव्याप्तिरिति
वाच्यम् । विशिष्टसाध्यतावच्छेदककस्थले स्वावच्छिन्नावच्छेद-
कत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन यदूपेण साध्यतावच्छेदकत्वं तदितरानव-
च्छिन्नावच्छेदकताकहेतुमन्निष्ठाभावीयनिरुक्तसम्बन्धेन साध्य-
तावच्छेदकताविशिष्टान्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य साध्य-
तावच्छेदके विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ॥ १४ ॥

अथ साध्यवद्वृत्त्यभावीयत्वसाध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकता-

निरूपितत्वोभयाभावविशिष्टहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वस्य साध्यतावच्छेदके विवक्षितत्वात् साध्यतावच्छेदकत-
दितरेत्याद्यवच्छेदकतायां निरवच्छिन्नत्वं यदूपेण साध्यतावच्छे-
दकत्वं तत्तदितरोभयानवच्छिन्नत्वं साध्यतावच्छेदताघटकसम्ब-
न्धावच्छिन्नत्वमित्यादिविशेषणं व्यर्थमिति । न च कपिसंयोग्ये-
तत्वादित्यादावव्याप्तिवारणार्थं प्रतियोगिवैयर्थ्यप्रकरण्यनिवेशवैय-
र्थ्यमिति वाच्यम् । कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादौ कपिसंयोगाभावस्य
तादृशोभयाभावविशिष्टप्रतियागताकत्वविरहाल्लक्षणाघटकतयाऽति-
व्याप्तिवारणाय निरवच्छिन्नवृत्तिकाभावीयत्वसाध्यतावच्छेदकनि-
ष्ठावच्छेदकतानिर्दि-

दायोक्तस्थले ऽव्याप्ति

सत्ताभाववान् जा

षस्य विशिष्टसत्तानतिरोक्त... तत्तत्तयागतायां तादृशाभया-
भावासत्वेन लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यम् । साध्यवद्वृत्तितानवच्छे-
दकीभूतानुयोगितानिरूपितत्वघटितोभयाभावस्य प्रतियोगितायां
निवेशनीयत्वात् । न च प्रमेयवत्त्वान् धूमादित्यत्र प्रमेयसाध्यता-
वच्छेदककस्थले तादृशोभयाभाववत्प्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्याऽव्या-
प्तिरिति वाच्यम् । तत्र परस्परासम्बन्धेन प्रमेयत्वस्यैव साध्यता-
वच्छेदकत्वात् तथा च घटाभावमादाय तत्र लक्षणसङ्गतिः । न च
तत्राव्याप्तिवारणाय स्वावच्छिन्नवृत्तिकान्यसाध्यवद्वृत्त्यभावीयत्व-
घटितोभयामाववत्त्वं तादृशप्रतियोगितायां विवक्षणीयम् । घटाद्य-
भावस्य स्वावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वाभावेन तदीयप्रतियोगितायां ता-
दृशोभयाभाववत्त्वेन तमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवे एतावान् प्र-
यासोऽनुचित इति वाच्यम् । तथा सति संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ
कपिसंयोगाभावस्यापि तथात्वेन तमादायाव्याप्तिरिति । मैवम् ।
समवायसम्बन्धावच्छिन्नवद्भावमादाय वद्भिमान् धूमादित्यादा-
वव्याप्तिमाशङ्क्य ग्राह्यसामानाधिकरण्ये हेतोर्यादृशः सम्बन्धः प्रविष्ट
इति प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वविशेष-
णस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च भवतु वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । वृत्त्य-
नियामकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वानङ्गीकारे सम्बन्धान्तराव-
च्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य तादृशोभयाभाववत्प्रतियोगिता-
कत्वविरहणं लक्षणाघटकतया स्वामित्वादिसम्बन्धेन धनादिसा-

ध्यकद्रव्यत्वादिहेतावतिव्याप्तेः अस्मन्मते तु साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तिसम्बन्धान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावमादाय नातिव्याप्तिः । अत्र च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्यवृत्त्यभावीयत्वघटितोभयाभाववर्त्ताववक्षणे न कोऽपि दोष इति ध्येयम् ॥ १५ ॥

अथैतत्कल्पे साध्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकाश्रयाधिकरणत्वाभाववच्छेत्वाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यत् साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तिव्यसम्भवे व्यर्थं साध्यतावच्छेदकतदितरेत्यादिविशेषणमिति । न च घटत्वाभाववान् द्रव्यत्वादित्यादावतिव्याप्तिः सर्वस्यैव हेतुमतः प्रतियोगितावच्छेदकीभूताभावत्वाश्रयाधिकरणत्वादिति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकाश्रयाधिकरणत्वाभावस्य विवक्षितत्वादिति चेत् । न । व्याप्यवृत्त्यव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलसाधारणसाध्यतावच्छेदकतदितरेत्यादिविशेषणखण्डनस्य सन्दर्भविरोधापत्तेरिति ध्येयम् ॥ १६ ॥

अथ प्रतियोगितासम्बन्धेन महानसीयवह्नादेः साध्यत्वे तदभावत्वादिहेतावत्याप्तिः प्रत्येकेन महानसीयो नास्ति वह्निर्नास्तीत्याद्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैव साध्यतावच्छेदके सत्त्वादिति चेत् । न । साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वपदेनानुमितिविधेयतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितानवच्छेदकीभूतो योऽभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्यनुयोगितावच्छेदको धर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकसाध्यतावच्छेदकताविशिष्टावच्छेदकत्वानिरूपितत्वस्य प्रतियोगितायां विवक्षितत्वादिति । साध्यतावच्छेदकतावैशिष्ट्यं च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्यैतदुभयसम्बन्धेन एवं च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशस्य तत्रैव तात्पर्यमिति ॥ १७ ॥

ननु साध्यतावच्छेदकताहर्त्तधर्मावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपितत्वस्य साधनवन्निष्ठाभाप्रतियोगितायां निवेशेनैवाव्याप्तिवारणात् किं शुद्धसाध्यतावच्छेदककस्थले विशिष्टसाध्यतावच्छेदकक-

स्थले च द्विधा निवेशेन । वृत्तित्वं च स्वावच्छेद्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेनेति चेत् । न । महानसीयव-
हिमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिः निरुक्तसम्बन्धेन वह्नित्वनिष्ठावच्छे-
दकतावृत्तिर्यन्महानसीयत्वत्वं तद्धर्मावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपि-
तत्वस्य साध्याभावप्रतियोगितायां सत्त्वेन साध्याभावस्य लक्षणा-
घटकत्वात् । न च साध्यतावृत्तिधर्मावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपि-
तत्वस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां निवेशान्न दोषः साध्यता-
वृत्तित्वं च स्वावच्छिन्नावच्छेदकत्वनिरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्न-
स्वनिष्ठावच्छेदकताकभेदवत्त्वसम्बन्धेनेति वाच्यम् । वृत्तिवह्नित्व-
वत्त्वान् धूमादित्यादौ महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टवदभावमादा-
यान्वयाप्तिरिति ॥ १८ ॥

अथ साध्यवद्भूत्यभावीयसाध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वानि-
रूपितत्वस्य प्रतियोगितायां निवेशादेव सामञ्जस्ये प्रतियोगितायां
तादृशोभयानवच्छिन्नत्वस्य शुद्धसाध्यतावच्छेदकस्थले ऽवच्छे-
दकतायां निरवच्छिन्नत्वस्य विशिष्टसाध्यतावच्छेदकस्थले तादृ-
शोभयानवच्छिन्नत्वस्य च वैफल्यमिति । न च प्रमेयसाध्यतावच्छे-
दककस्थले तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । विशिष्टसा-
ध्यतावच्छेदककस्थले तादृशोभयानवच्छिन्नत्वमवच्छेदकतायामनि-
वेश्य प्रागुक्तरीत्या सावच्छिन्नावच्छेदकत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन सा-
ध्यवद्भूत्यभावीयसाध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपकप्रतियो-
गिताकाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य साध्यतावच्छेदके
विवक्षणात् । तत्र घटाभावीयघटानिष्ठप्रतियोगित्वस्यैव तादृशस्य स-
म्भवात् घटत्वस्य निरवच्छिन्नावच्छेदकत्वसम्भवात् । न च तद्रूप-
वान् तद्रूपादित्यादौ साध्यवद्भूत्यभावीयसाध्यतावच्छेदकनिष्ठाव-
च्छेदकत्वाप्रसिद्धिः ऽन्याप्तिरिति वाच्यम् । पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टत-
त्त्वानिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तथाविधस्य सौलभ्यात् । वस्तु-
तस्तु विशिष्टसाध्यतावच्छेदकत्वस्य तद्रूपत्ववज्ज्ञानाभावीयावच्छेदकतायाः
प्रसिद्धिसम्भवात् । अन्त्यशब्दस्य क्षणिकपदार्थस्य वा सा-
ध्यतायां सङ्केतावपि नान्वयात् । तत्र विशिष्टाभावासम्भवे ऽपि उक्त-
रीत्यैव प्रसिद्धिसम्भवात् । इत्थं साध्यतावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेद-
कताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले प्रतियो-
गितायां साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य च निवेशोऽपि

विफल इत्यतीवलाघवमिति । न चैवं संयोगी सत्त्वादित्यादा-
वतिव्याप्तिः संयोगाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेन साध्यवृत्तित्वादिति
वाच्यम् । साध्यवन्निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वस्याभावे निवेशितत्वेन तत्र
साध्याभावप्रतियोगिताया लक्षणघटकत्वसम्भवात् एतदेव प्रतियो-
गिवैयधिकरण्यस्य सार्थक्यम् अन्यथा संयोगी द्रव्यत्वादित्यादाव-
व्याप्तिः । न च संयोगाभावस्य संयोगाभावत्वेन साध्यवन्निरूपितसा-
ध्यावच्छिन्नवृत्तिकत्वे ऽपि अभावत्वादिना प्रमेयत्वादिना बहु निरवच्छि-
न्नवृत्तिमत्त्वावुक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । साध्यवन्निरू-
पितावच्छिन्नवृत्तिकान्याभावस्य निवेशितत्वात् । न च वह्निमान्
धूमादित्यादौ महानसीयवह्णभावादेरपि कालिकेनाव्याप्यवृत्तित्वेन
तादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । अभावीयविशेषणतावि-
शेषावच्छिन्नसाध्यवन्निरूपितावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वस्य विवक्षि-
तत्वादिति चेदत्र वदन्ति । संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः तत्र
कपिसंयोगाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेन साध्यवन्निरूपितावच्छिन्नवृ-
त्तिकान्यत्वविरहात् कपिशून्यहेत्वधिकरणे वक्ष्यमाणप्रतियोगि-
व्यधिकरणत्वाच्च । इत्थं च तादृशदोषवारणाय प्रतियोगितायां सा-
ध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छिन्नत्वस्य सामानाधिकरण्यस-
म्बन्धेन कपिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसंयोगत्वावच्छिन्नाभावमादाया-
व्याप्तिवारणाय निरवच्छिन्नावच्छेदकत्वस्य च निवेशे लाघवान-
वकाशात् । प्रत्युत यथोक्तगुरुतरविशेषणदानेन गौरवमिति । केचित्तु
द्रव्यवृत्तित्वविशिष्टगगनाभावाभाववान् जातेरित्यादावतिव्याप्तिस्तत्र
साध्याभावस्य विशिष्टगगनाभावानतिरिक्तस्य गगनाभावस्य गुण-
वृत्तित्वेन प्रतियोगिताया लक्षणाघटकत्वादित्याहुः । यदि पुनः सा-
ध्यवन्निरूपितं यद्विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नाध्ययत्वं तदव-
च्छेदकीभूतं यदनुयोगित्वं तन्निरूपितप्रतियोगितानिरूपितं यत् सा-
ध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वं तदनिरूपकत्वस्य प्रतियोगितायां
निवेशेन नोक्तदोषाणामवकाश इति विभाव्यते तदा द्रव्यत्वाद्यात्म-
काभावमादाय प्रमेयवान् वाच्यत्वादित्यादावव्याप्तिर्द्रष्टव्या । न च
विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नेत्यत्र स्वप्रतियोगिमत्ताग्रहविशे-
ताघटकसम्बन्धावच्छिन्नेति वक्तव्यमतो नोक्तदोष इति वाच्यम् ।
तथापि कपिसंयोगस्वरूपाभावमादाय तत्रैवाव्याप्तिसम्भवादिति ॥१९॥

रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ विषयितया रूपत्ववज्जानाभावमा-

दायाव्याप्तिवारणार्थं प्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वं जगदीशेन निवेशितम् । अत्रेयमाशङ्कम् । कालिकेन धूमत्वादिविशिष्टस्य संयोगेन साध्यतायां वज्रादिहेतौ समवायेन धूमत्वविशिष्टस्य कालिकेन तद्विशिष्टस्याभावमादायाव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकताघटककालिकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितत्वात् । न च साध्यतावच्छेदकताघटकसंसर्गतावच्छेदकतापर्याप्त्यनुयोगितानवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नपर्याप्तिकावच्छेदकतानिरूपितसंसर्गताकावच्छेदकत्वानिरूपितत्वं निवेशेन नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । कालिकेन महानसानुयोगिकसंयोगविशिष्टस्य समवायेन बह्वित्वविशिष्टस्य साध्यतायां धूमादिहेतौ समवायेन बह्वित्वविशिष्टस्य समवायेन महानसानुयोगिकसंयोगविशिष्टस्याभावमादायाव्याप्तिः तादृशप्रतियोगितायां तादृशावच्छेदकत्वानिरूपितत्वात् । अत्रोच्यते । हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकताघटकसंसर्गतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकत्वव्यापकत्वनिवेशेन न दोषः । व्यापकता च स्वावच्छेदकताघटकसंसर्गतावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन क्वं प्रतियोगित्वं व्याप्यत्वं तु स्वरूपसम्बन्धेन । अत्रेयमाशङ्कम् । ननु कालिकेन महानसानुयोगिकसंयोगविशिष्टस्य समवायेन बह्वित्वविशिष्टस्य साध्यतायां धूमादिहेतौ समवायेन महानसानुयोगिकसंयोगविशिष्टस्य कालिकेन बह्वित्वविशिष्टस्याभावमादायाव्याप्तिस्तादृशप्रतियोगितायाः तादृशावच्छेदकत्वव्यापकत्वात् । न च हेत्वधिकरणस्यैव स्वप्रतियोगितावच्छेदकताघटककालिकेन महानसानुयोगिकसंयोगविशिष्टं यत् तादृशसमवायसम्बन्धेन बह्वित्वविशिष्टं तदधिकरणत्वात् तादृशाभावात् प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाभावान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । समवायेन महानसानुयोगिकसंयोगविशिष्टं कालिकेन बह्वित्वविशिष्टं यत् साध्यतायां धूमादिहेतावतिव्याप्तिवारणार्थं प्रतियोगिव्यधिकरणस्य विशिष्टनिवेशनीयत्वात् । विशेषस्तु प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वव्यापकं यदधिकरणत्वं तदधिकरणत्वाभाववज्ज्वलित्वमभावे निवेशनीयम् । व्यापकत्वं तु स्वनिरूपकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्यात्तदवच्छेदकानव-

चिह्नन्तत्त्वस्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन स्वमधिकरणतानिरूपकताव-
च्छेदकत्वेनाभिमतं स्ववृत्तित्वं च स्वानवच्छेदकानवच्छेद्यत्वसम्बन्धेन
अत्र स्वं प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाभिमतम् । अत्र भूमः साध्यतावच्छे-
दकत्वविशिष्टप्रतियोगित्वान्यप्रतियोगिताकाभाव एव लक्षणे निवेश-
नीयः साध्यतावच्छेदकतावैशिष्ट्यं स्वसामानाधिकरण्यस्वनिष्ठभे-
दप्रतियोगितावच्छेदकत्वैतदुभयसम्बन्धेन । स्वपदं साध्यतावच्छे-
दकत्वपरम् साध्यतावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्यं तु स्वावच्छेदक-
त्वसम्बन्धेन स्वं प्रतियोगित्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं च स्वाव-
च्छेदकतावत्त्वसम्बन्धेन स्वं प्रतियोगित्वं स्वावच्छेदक-
तावत्त्वं च स्वावच्छेदकत्वसम्बन्ध्यावच्छिन्नत्वस्वसामानाधिकरण्य-
मानवच्छेदकानवच्छिन्नत्वस्ववृत्तित्वैतच्चतुष्टयसम्बन्धेन स्वं प्र-
तियोगितावच्छेदकत्वं स्ववृत्तित्वं च स्वानवच्छेदकानवच्छिन्नत्व-
सम्बन्धेन स्वं साध्यतावच्छेदकत्वम् इत्येतादृशविवक्षायां न प्रागु-
क्तोपपत्तिरिति ॥ २० ॥

साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छेद्यत्वनिवेशे ऽपि महान-
सीयवत् प्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यतायां तदभावत्वादित्येता प्र-
त्येकेन महानसीयाभावं बह्व्यभावं चादायाव्याप्तिस्तद्वारणाय हेतु-
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकतात्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकर्ष्याप्यनुयोगितानवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानुयो-
गिताकर्ष्याप्तिप्रतियोगितावच्छेदकीभूतावच्छेदकतावत्त्वत्साध्यता-
वच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वानिरूपितत्वस्य साध्यतावच्छेदकतदि-
तरेत्यनेन विवक्षितत्वादिति ध्येयम् ॥ २१ ॥

महानसीयवत्सावमादायाव्याप्तिवारणाय प्रकृतानुमितिविधे-
यतावच्छेदकताप्याप्यवच्छेदकीभूतधर्मावच्छेदेन प्रतियोगिताव-
च्छेदकताप्याप्यनधिकरणत्वं विवक्षितमिति एको न द्वाविति प्र-
तीतिवत् बह्विधं भूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदक-
मिति प्रतीतिवत् प्रतियोगिन्यपि व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकभेदकारादिति प्राञ्चः । नच पर्याप्तैर्व्याप्यवृत्तित्वमते न
सम्भवतीत्यतः साध्यतावच्छेदकेत्यादि निवेशितं जगदीशेन । अ-
त्रेदं चिन्त्यते ॥ पर्याप्तैर्व्याप्यवृत्तित्वनये ऽपि प्रकृतानुमितिविधेयता-
वच्छेदकतावच्छेदकत्वप्रतियोगिताकर्ष्याप्यवच्छेदकी हेतुसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकतावत्त्वानिष्ठप्रतियोगिताकर्ष्या-

एतन्नवच्छेदको यो धर्मस्तद्विशिष्टावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्या-
प्तिरिति कुतो न कृतम् । यदि च प्रतियोगितानवच्छेदकत्वगर्भलक्ष-
णमाहत्य प्रयास इति विभाव्यते तदापि प्रकृतानुमितिविधेयता-
वच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वसम्बन्धेन हेतुसमाना-
धिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावविवक्षणादेव सामञ्जस्ये
कृतं साध्यतावच्छेदकतदितरेत्यादिनिवेशेनेति । यदि चाव्यास-
ज्यवृत्तिसाध्यतावच्छेदकत्वादेः पर्याप्तिसम्बन्धो न प्रामाणिकः अत
एवावच्छेदकत्वनिरुक्तौ एकत्ववह्नित्वादेः पर्याप्तिसम्बन्धे माना-
भाव इत्युक्तं जगदीशेन तदा नैतादृशी रीतिः सम्भवतीति साध्य-
तावच्छेदकत्वादिविशेषणमावश्यकम् । अथैतत्कल्पे सामान्याभावा-
नुत्थितिप्रसङ्ग इति चेत् । न । अतिरिक्तसामान्यभावाभ्युपगमेऽपि
वह्निर्नास्तीतिप्रतीतिसिद्धाविलक्षणावच्छेदकत्ववत् प्रतियोगिताया
न स्वीकरणीया । मैवम् । तादृशोभयानवच्छिन्नाभावमादायैव तत्र-
ङ्गतिरिति ध्येयम् ॥ २२ ॥

अथैवमपि धूमत्वादौ धूमत्वविशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वाभावो वह्नित्वादाबुपनयमर्यादया भासत इति दीर्घातिग्रन्थ-
विरोधः वह्नित्वतदितरोभयानवच्छिन्नधूमवन्निष्ठमहानसीयधूमा-
भावीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य धूमत्वे सत्त्वात् भ्रमानुसरणे च
घटादौ इत्युपेक्षणं बीजाभावादिति चेत् । न । साध्यतावच्छेदकेतरनि-
ष्ठा सती उभयनिष्ठा या अवच्छेदकता तद्विषयं निवेद्यमिति
महानसीयवह्नीभावमहानसीयधूमाभावयोरलक्षणावच्छेदकतेति तादृशस-
ङ्गतिः । वस्तुतस्तु साध्यतावच्छेदकतदितरेत्यनेन साध्यतावच्छेदके-
तरघटितोभयानवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् धूमत्वादावपि वह्नित्वे-
तरघटितोभयानवच्छिन्नधूमवन्निष्ठघटाद्यभावीयप्रतियोगितावच्छेद-
कत्वाभावसत्त्वेनाविरोधितत्वात् ॥ २३ ॥

प्रमेयसाध्यतावच्छेदककस्यले साध्यतावच्छेदकेतराप्रसिद्धा-
ऽव्याप्तिवारणमाशङ्क्यैव पारिभाषिकावच्छेदकत्वात्तरणं कृतं ज-
गदीशेन । अत्र घटत्वादेः साध्यतावच्छेदकत्वात् प्रयोक्तदितर-
त्वाच्च घटनिष्ठप्रतियोगित्वं कथमुभयानवच्छिन्नमिति केचिदप्र-
वदन्ति । साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकता तद्विषयनिष्ठावच्छेद-
कता एतदुभयानिरूपकत्वस्य प्रतियोगितायां निविष्टत्वात् । तदुभ-
यानिरूपकत्वस्य अथत्वपर्याप्त्याधिकरणानिरूपकत्वमर्थः । न च ए-

र्याप्तेः प्रत्येकमपि स्वीकारेण एकस्या अप्यवच्छेदकताया द्वयत्वपर्या-
प्यधिकरणत्वात् यथोक्तोऽर्थो ऽकिञ्चित्कर इति वाच्यम् । साध्य-
तावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वनिरूपकत्वं यच्च तदितरनिष्ठावच्छेद-
कतानिरूपकत्वमेतदुभयत्वपर्याप्तावच्छेदकताकाभावस्य तदर्थत्वात् ।
न च तथापि महानसीयवह्निमान् धूमादित्यादावतिव्याप्तिः । तत्र
वह्नित्वस्य पारिभाषिकावच्छेदकेतरत्वसम्भवेन महानसीयवह्नि-
निष्ठप्रतियोगितायां तन्निरूपकत्वद्वयाभावात्सत्वादिति वाच्यम् । सा-
ध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भेदात् । प्रमेयसाध्यतावच्छेदककस्थल एव
पारिभाषिकस्य कर्तव्यत्वादन्यत्र यथोक्तस्यैव निवृष्टत्वात् । न चैवं-
शित्या लाघवानुसन्धाने वह्निमान् धूमादित्यादौ उभयानवच्छिन्नत्ववि-
शेषणमेव दीयतां किं साध्यतावच्छेदकेत्यादिगुरुतरविशेषणेनेति
वाच्यम् । इष्टत्वात् । केचित्तु प्रमेयसाध्यतावच्छेदककस्थले ऽप्रसिद्ध्या-
शङ्कं तद्धारणप्रयासश्च द्वयमेव ग्रन्थकृतो मनस्यभिप्रेतम् न चेत्या-
दिपाठस्तु काल्पनिकः । न च तदनुपपत्तेः का गतिरिति वाच्यम् ।
दीयितिरुन्मते सखण्डस्य साध्यतावच्छेदकत्वमेव नास्ति दण्ड्यादौ
साध्ये इत्यादिग्रन्थेन तथोक्तत्वात् । इत्थं च यथोक्तस्थले परम्परासम्ब-
न्धेन प्रमेयत्वस्य साध्यतावच्छेदकत्वेनानुपपत्तेरभावादित्याहुः ॥२४॥

साध्यतावच्छेदकातिरिक्तसाध्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वनिवेश-
कल्पे अनवच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनस्य वैयर्थ्यापत्त्या प्रमेयसाध्य-
कस्थले ऽव्याप्तेरिति दूषितमिति । अत्र केचित् । पूर्वदोष एष्टापत्ते-
रपरो दोषो वक्तव्यस्तथा च विषयितासम्बन्धेन प्रमेयत्वविशिष्टा-
भावमादाय गगनाभावादिप्रमेय एवाप्रतियोगित्वसम्भवेन लक्षण-
समन्वयसम्भवः । एतत्कल्पे साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेना-
वच्छेदकताया निष्प्रयोजकत्वेनाप्रवेशादिति पूर्वपक्षयन्ति । तन्न ।
प्रमेयसाध्यकस्थले तत्प्रमेयानुयोगिकस्वरूपसम्बन्धेन प्रमेयत्ववि-
शिष्टस्य चालोन्यायेनाभावमादायैतदनुयोगिकेन कालिकादिना
समवायेन वा वह्नित्वविशिष्टाभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादौ
चाव्याप्तिवारणाय एतत्कल्पे साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धा-
वच्छिन्नावच्छेदकताया निवृष्टत्वात् । विशेषरूपेण संसर्गतानङ्गुप-
गमे तादात्म्येन कालिकविषयितान्यतरसम्बन्धेन गुणत्वाविशिष्टस्य
गुणस्य साध्यतायां संयोगनित्यज्ञानान्यतरत्वादावव्याप्तिस्तत्र नि-
त्यज्ञानस्य अधिकरणे कालिकेन गुणत्वपर्याप्तावस्य संयोगरू-

पहेत्वधिकरणे च विषयितया गुणत्ववतोऽभावस्य धर्तव्यत्वेना-
व्याप्त्यापत्तेः ॥ २५ ॥

न च गगनत्वानवच्छिन्नत्वं यत् साध्यतावच्छेदकातिरिक्तसाध्यवृ-
त्तिधर्मावच्छिन्नत्वमेतदुभयभावस्य प्रतियोगितायां निवेशनीय-
त्वात् गगनाभावमादायैव लक्षणसमन्वय इति वाच्यम् । प्रमेयस्य ता-
दात्म्येन साध्यतायां गगनत्वादिहेतावव्याप्त्यापत्तेः अत्र गगना-
भावस्य लक्षणाघटकत्वात् । न च गगनत्वानवच्छिन्नेत्यत्रावृत्तिमा-
प्रवृत्तिधर्मानवच्छिन्नेति वक्तव्यमिति तत्र महाकालाद्यभावमादाय
लक्षणसमन्वयसम्भव इति वाच्यम् । गगनाद्यन्यतमस्य तादात्म्येन
साध्यतायां तादृशान्यतमत्वहेतावव्याप्त्यापत्तेः तत्र चालनी-
न्यायेन गगनादीनामभावस्य साध्यमात्रे सत्त्वात् । न च यथोक्त-
दोषेणैवावच्छेदकत्वानुधावनं कर्तव्यमिति तादृशकल्पस्य निर्दो-
षत्वमिति वाच्यम् । गगनरूपतादृशान्यतमाभावमादायानवच्छेदक-
त्वानुसरणेऽपि दोषतादवस्थयादिति ध्येयम् ॥ २६ ॥

पर्वते महानसीयवह्निवृत्तित्वविशिष्टजातिमदभावमादायाऽव्या-
प्तिवारणाय शुद्धसाध्यतावच्छेदककस्थले अवच्छेदकतायां निर-
च्छिन्नत्वं घटे पटसमवतत्त्वविशिष्टजातिमदभावमादायाऽव्याप्तिवार-
णाय यद्रूपेण साध्यतावच्छेदकतयादिकमुक्तं जगदीशेन । अथ
स्वानवच्छिन्नानुमिति विधेयतावच्छेदकताकधर्मानवच्छिन्नत्वस्याव-
च्छेदकतायां निवेशेनैव सामञ्जस्ये द्विविधविशेषणमनुयितमिति वा-
च्यम् । न च प्रमेयविशिष्टत्वान् धूमादित्यादौ तादृशधर्माप्रसिद्धिरिति
वाच्यम् । तत्र तावतापि साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतदितराप्र-
सिद्ध्या दोषवारणाय पारिभाषिकेतरत्वं वक्तव्यमिति मयापि तत्र
पारिभाषिककर्तव्यत्वेन क्षत्यभावादिति वदन्ति । वह्निमान् धूमादि-
त्यादौ अवच्छेदकत्वानिरूपकत्वरूपनिरवच्छिन्नत्वाभावात् यथोक्ता-
तिगुह्यतरनिवेशेऽनुमितिव्याप्तिज्ञानकार्यकारणभावस्य सहागौरवमिति
शब्दैक्यस्याकिञ्चित्करत्वमिति ॥ २७ ॥

यद्रूपानवच्छिन्नं साध्यतावच्छेदकत्वं तदवच्छिन्नावच्छेदकत्वा-
निरूपकत्वस्य तादृशप्रतियोगितायां निवेशेनैव सामञ्जस्ये कृतं द्विधा
निवेशनेन । न च वह्निवधूमत्ववदुभयवान् वद्वेरित्यादावव्याप्तिर्वह्नि-
त्वत्वावच्छिन्नं यत् साध्यतावच्छेदकत्वं तस्य धूमत्वत्वानवच्छिन्न-
त्वेन तदवच्छिन्नावच्छेदकताकप्रतियोगित्वस्य रक्षणाय प्रकृतेन

